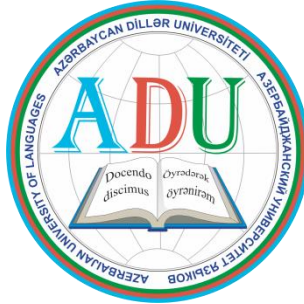

ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL
NAZİRLİYİ

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

IX CİLD, № 3, 2019

VOL IX, № 3, 2019

TOM IX, № 3, 2019

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol № 10 R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir.*

Dil və Ədəbiyyat

Baş redaktor

fil.e.d., prof. Zeynalova Sevinc – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Baş redaktorun müavini

fil.e.d., prof. Əliyeva Həmidə – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Məsul katib

fil.f.d., dos. Musayeva Sevinc – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Korrektor

Aslanova Xatirə – Elm şöbəsi, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

REDAKSİYA HEYƏTİ:

1. *fil.e.d., prof. Abdullayev Sərxan* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
2. *fil.e.d., prof. Babayev Adil* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
3. *fil.e.d., prof. Məmmədov Azad* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
4. *fil.f.d., dos. Həsənov Seyfəl* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
5. *fil.e.d., prof. Xəlilli Şahin* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
6. *fil.f.d., dos. İbrahim Ülfət* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
7. *fil.f.d., dos. Qəribova Jalə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
8. *fil.e.d. Sadıqova Gülnarə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
9. *fil.e.d., prof. Vəliyeva Nigar* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
10. *fil.e.d., prof. Cahangirov Fikrət* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
11. *fil.f.d., dos. İmanova Sevdə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
12. *fil.e.d., prof. Cəfərova Leyla* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
13. *fil.e.d., prof. Mahmudov Məsud* – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Azərbaycan, Bakı
14. *fil.e.d., prof. Osmanlı Sara* – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Azərbaycan, Bakı
15. *fil.e.d., prof. Abbasova Afət* – Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan, Bakı

BEYNALXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR:

16. *fil.e.d., prof. Kövecses Zoltan* – Etvos Lorand Universiteti, Macarıstan, Budapeşt
17. *fil.e.d., prof. Levandovska Barbara* – Konin Dövlət Tətbiqi Elmlər Universiteti, Polşa, Varşava
18. *fil.e.d., prof. Miljkoviç Emma* – Belqrad Universiteti, Serbiya
19. **Peart İan** – “Visions of Azerbaijan” jurnalı, Böyük Britaniya, Vulverhempton
20. *fil.e.d., prof. Vorobyova Olqa* – Kiyev Milli Dilçilik Universiteti, Ukrayna, Kiyev
21. *fil.e.d., prof. Vəfa Kazdal* – Azərbaycan Diplomatik Akademiyası (ADA Universiteti), Azərbaycan, Bakı
22. **Dr. Svetlana Kurtes** – Madeira Universiteti, Portuqaliya

Language and Literature

Editor – in- chief

Zeynalova Sevinj, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Deputy editor

Aliyeva Hamida, *D.Sc.*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Managing editor

Musayeva Sevinj, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Proofreader

Aslanova Khatira, *Senior research fellow*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

EDITORIAL BOARD:

1. **Abdullayev Sarkhan**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
2. **Babayev Adil**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
3. **Mammadov Azad**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
4. **Hasanov Seyfal**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
5. **Khalilli Shahin**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
6. **İbrahim Ulfat**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
7. **Garibova Jala**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
8. **Sadigova Gulnara**, *D.Sc.*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
9. **Valiyeva Nigar**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
10. **Cahangirov Fikrat**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
11. **İmanova Sevda**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
12. **Cafarova Leyla**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
13. **Mahmudov Masud**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan, Baku
14. **Osmanli Sara**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Azerbaijan, Baku
15. **Abbasova Afat**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan State Economic University, (UNEC) Azerbaijan, Baku

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD:

16. **Zoltan Kövecses**, *PhD, DLitt, Professor*, Eötvös Lorand University, Hungary, Budapest
17. **Levandovska Barbara**, *D.Sc., professor*, Konin State University of Applied Sciences, Poland, Warsaw
18. **Mijikovich Emma**, *D.Sc., professor*, Belgrade University, Serbia, Belgrade
19. **Peart Ian**, *Visions of Azerbaijan magazine*, United Kingdom, Wolverhampton
20. **Vorobeva Olqa**, *D.Sc., professor*, Kyiv National Linguistic University, The Ukraine, Kyiv
21. **Vafa Kazdal**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan Diplomatic Academy (ADA University), Azerbaijan, Baku.
22. **Dr. Svetlana Kurtes**, University of Madeira, Portugal

Язык и литература

Главный редактор

Зейналова Севиндж – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Заместитель главного редактора

Алиева Гамида – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Ответственный секретарь

Мусаева Севиндж – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Корректор

Асланова Хатира – *отдел по науке*, Азербайджанский университет языков, Баку

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. Абдуллаев Сархан – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
2. Бабаев Адиль – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
3. Мамедов Азад – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
4. Гасанов Сейфал – *д.фил.ф., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
5. Халили Шахин – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
6. Ибрагим Ульфат – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
7. Гарибова Жалыя – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
8. Садыгова Гюльнара – *д.ф.н.*, Азербайджанский университет языков, Баку
9. Велиева Нигяр – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
10. Джахангиров Фикрат – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
11. Иманова Севда – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
12. Джафарова Лейла – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
13. Махмудов Масуд – *д.ф.н., проф.*, Национальная академия наук Азербайджана (НАНА), Баку
14. Османлы Сара – *д.ф.н., проф.*, Национальная академия наук Азербайджана (НАНА), Баку
15. Афат Аббасова – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC), Баку

ЗАРУБЕЖНЫЕ КОНСУЛЬТАНТЫ:

16. Золтан Кевечес – *д.ф.н., проф.*, университет Этвас Лоранд, Будапешт
17. Левандовски Барбара – *проф.*, Государственный университет прикладных наук в Конине, Польша
18. Милкович Эмма – *проф.*, Белградский университет, Сербия
19. Пэрт Иан – *редактор журнала “Visions of Azerbaijan”* Великобритания, Вулверхемптон
20. Воробьева Ольга – *проф.*, Киевский национальный лингвистический университет, Украина
21. Вафа Каздал – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанская дипломатическая академия (университет АДА), Баку
22. Др. Светлана Куртес, Университет Мадейра, Португалия

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Elmira Məmmədova (BSU)

RUS DİLİNDƏKİ TÜRK ALINMA SÖZLƏRİ HAQQINDA 7

dos. Rəfiqə İsayeva (ADU)

ŞİFAHİ FRANSIZ NİTQİNƏ XAS OLAN FONETİK

XÜSUSİYYƏTLƏR..... 13

fil.f.d., dos. Ətrabə Gül (BMU)

SİMVOL VƏ İNTERTEKSTUAL KONTEKST 18

İzaura Şirinova (ADU)

İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏ VƏ ONUN TƏSNİFATI PROBLEMİNƏ

FƏRQLİ YANAŞMALAR MƏSƏLƏSİNƏ DAİR..... 27

Maya Əhmədova (BSU, doktorant)

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ VASİTƏSİZ

NİTQ AKTİNİN TİPLƏRİ..... 35

Fatimə Vəliyeva (BSU)

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏMR CÜMLƏSİ ŞƏKLİNDƏ

FORMALAŞAN AFORİZMLƏR..... 44

Sona Məsimova (ADU)

KƏMİYYƏT ANLAYIŞININ DİL TARİXİNDƏ ƏKSİ 51

Aytəmiz Abbasova (ADU)

NƏZAKƏTLİLİK VƏ NƏZAKƏTSİZLİK KATEQORİYALARININ

FƏRQLƏNDİRİLMƏSİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN ROLU 56

Aynurə Manafova (ADPU-nun dissertantı)

AMERİKAN TOPONİMLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK

XÜSUSİYYƏTLƏRİ 61

Gülənbər Abbasova (BDU)

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS POEZİYASINDA LİNQVİSTİK

PARALELİZMƏ DİAXRONİK VƏ SİNQRONİK BAXIŞ..... 71

Ülkər Cəfərova (ADU, dissertant)

«GÖZƏLLİK» KONSEPTİ VƏ ONUN STRUKTURU 77

ƏDƏBİYYAT

Leyla Bağirova (ADU)

AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA QARA YUMOR VƏ CON BART
YARADICILIĞI..... 83

Leyla Əliyeva (ADU)

UİLYAM QOLDİNQİN ROMANLARINDA ARXETİPLƏR 93

Hicran Babayeva (Bakı Avrasiya Universiteti)

BƏHLUL BEHCƏTİN ELMİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİ VƏ ÇAĞDAŞ
ƏDƏBİ TƏNQİD 101

PEDAQOGİKA VƏ METODİKA

Xalidə Məhərrəmovə (Turizm və Sosial Xidmətlər üzrə Bakı Dövlət Peşə tədris mərkəzi)

GƏNCLƏRDƏ PEŞƏ TƏHSİLİ ÜZRƏ BACARIQLARIN
FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI 109

ELMİ DİSPUT

Sara Osmanlı

MARAL YAQUBOVANIN JURNALIN YENİ AÇILMIŞ
“ELMİ DİSPUT” RUBRİKASINDA BƏDİİMƏTN VƏ NƏZƏRİYYƏ:
“YENİ DÜNYA” VƏ “MÜƏLLİFİN ÖLÜMÜ QARŞIDURMA KİMİ”
TƏQDİMATINA DAİR..... 115

DİLÇİLİK

---

fil.e.d., prof. **Elmira Məmmədova**
BSU

RUS DİLİNDƏKİ TÜRK ALINMA SÖZLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: *alınma sözlər, türk və rus dilləri, etimoloji analiz.*

Key words: *loanwords, Turkish and Russian languages, etymological analysis.*

Ключевые слова: *заимствованные слова, тюркский и русский языки, этимологический анализ.*

Lev Nikolayeviç Qumilyovun (1912-1992) – tanınmış rus tarixçisi, coğrafiyaçı və mütəfəkkirinin məşhur "QədimTürklər" [1] əsəri – 6-cı və 8-ci əsrlərdəki dünya tarixinin nisbətən az öyrənilmiş dövrünə həsr olunmuşdur. Bu əsər böyük Türk kağanlığının formalaşması və inkişafı ilə üst-üstə düşən zamandan bəhs edir. Müəllif bu unikal dövlətçilik strukturunun, siyasi və dini aspektlərinin təhlilini maraqlı və yaradıcı anlatım tərzində bizə təqdim edir.

N.S.Trubetskoy öz “Rus mədəniyyətində Turan elementi (Rusya, Avropa və Asiya arasında)” adlı məqalisində yazır: “Şərqi slavyan qəbilələri başlanğıcda müasir Rusiya tərəfindən işğal olunmuş geniş ərazilərin yalnız əhəmiyyətsiz bir hissəsini işğal etdi. Slavyanlar əvvəlcə bu ərazinin kiçik bir qərb hissəsində, Baltik dəniziniQara dənizlə birləşdirən çay hövzələrində məskunlaşmışdılar... Müasir Rusiyanın, demək olar ki, bütün ərazisinin bir dövlətin hakimiyyəti ilə birləşməsi ilk növbədə rus tərəfindən slavyanları tərəfindən deyil, Turan-monqollar tərəfindən həyata keçirilmişdir. Rusların Şərqi yayılması bir sıra Turan tayfalarının ruslaşması ilə əlaqələndirilmişdi; rusların bütünlüklə ruslarla əlaqəli birləşməsi Rusiyanın bütün tarixi boyunca qırmızı bir xətt kimi işlənmişdir. Şərqi slavyanlığının türklərlə birləşməsi Rusiya tarixinin əsas həqiqətidirsə, qan damarlarında Turan qanı axmayan bir rus tapmaq çətin olar” [2, 58].

Hər bir dilin lüğət tərkibi əksəriyyət etibarlı ilə dilin öz sözlərindən ibarətdirsə, dilin tərkibini təşkil edən müəyyən qədər sözün də öz mənşəyinə görə alınma söz olduğunu təbii qəbul etmək lazımdır. Alınma sözlərin tədqiqi – istifadə olunan, önəmli və maraqlı tədqiqatlardan biridir. Alınmış leksikanın tədqiqatı – linqvistikada "əbədi mövzular"dan biridir.

Türk xalqlarının tarix boyu rus və digər slavyan xalqlarıyla iqtisadi, siyasi, ticari, elmi, mədəni əlaqələrinin nəticəsində çox sayda alınma sözlər rus dilinə keçmişdi. Rus dilində türkiizmlər – müxtəlif tarixi dövrlərdə rus, qədim rus və proslavyan dillərindən, türk dillərindən alınmış sözlərdir.

Bu hal, rus-türk əlaqələrinin öyrənilməsinə bağlıdır və onu rus-türk kontaktlarına, türkiizmlərinə şamil etmək olar. Bu kimi münasibətlər səbəbindən ərazi yaxınlığı və ticarət dəstək iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək – qədim zamanlardan gələn həyati ehtiyacdır.

Ərəb və fars mənşəli sözlər də türk dilləri vasitəsilə rus dilinə keçiblər. Elə bu səbəbdən türkiizmlər dilçilikdə xüsusi sahə kimi öyrənilir.

N.S.Trubetskoy bu barədə yazır: "Türk dilində xeyli ərəb və fars sözləri var, amma yunanların, ermənilərin və ya slavyanların sözləri, demək olar ki, yoxdur. Lakin bütün türkdilli xalqların dillərində əsasən türk sözlərindən istifadə olunub" [2, 82].

İstər ümumi dilçilikdə, istərsə də türkoloji sahədə aparılan araşdırmalarda daha çox rus dilinin türk dillərinə təsirindən bəhs olunur.

Lakin türk xalqlarının rus xalqı ilə olan iqtisadi, siyasi, ticari, elmi, mədəni və digər əlaqələrinin nəticəsində çox sayda sözlər rus dilinə türk dilindən keçmişdi. Türkiizmlər meydana gəlməsinin tarixi kökləri çox maraqlı və dərinidir, çünki dünya xalqları ilə türklərin hərbi-siyasi təmasları, mədəni əlaqələri onların bir-birini öyrənməsi zərurətini meydana gətirmişdir. Türk dünyasının, eləcə də onun türk dilinin sözlərinin mənimsənilməsi, öyrənilməsi türklərin dünya səhnəsindəki rolunun – tarixi göstəricilərindən biridir.

Linqvistik ədəbiyyatda "*türkiizm*" termini dar və geniş mənə daşıyır. Türkiizmlər dar mənada rus dilində türk dilindən olan alınma sözləridir. Türkiizmlər geniş mənada rus dilinə müxtəlif türk dillərindən və onların vasitəsilə gələn sözlərdir. Rus dilindəki türkiizmləri seçmək üçün xüsusi keyfiyyətlər yoxdur. Ona görə də, onları biz daha yaxşı, düzgün müəyyənləşdirmək, seçmək üçün etimoloji lüğətlərə üz tuturuq.

Şərqi slavyan və rus xalqlarının dillərindəki türk sözlərinin varlığı uzun və maraqlı tarixi inkişafın nəticəsidir.

Çox erkən çağlarda türk dillərindən rus dilinə keçmiş və həmin dilin fonetik tərkibinə uymuş, bəzi hallarda isə mənası etibarlı ilə də dəyişən, fərqlənən sözlərin mənşəcə təhlil edilməsi məqsədəuyğun sayılmalıdır. Sözün

mənşəyini araşdırmaq özlüyündə mühüm bir əhəmiyyət kəsb edir. Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin mənşəyini öyrənmək lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarını və üsullarını dərk etməyə şərait yaradır; sözün təbiətini tam bilmək ilk növbədə onun mənşəyini öyrənməyi tələb edir.

Rus dilinin hər bir dövründə geniş istifadə edilən türk sözlərinin bir qismini tematik tərəfdən qruplaşdırmışıq (göstərilən ədəbiyyat əsasında) və rus dilinə keçmiş bu əsl türk sözləri etimoloji analizsiz, tədqiqat aparmadan, siyasi ambisiyayagörə slavyan mənşəli sözlər kimi qiymətləndirilərək təqdim olunur. Türk sözləri rus dilinə çox qədim zamanlardan daxil olmuş, bəziləri türk dilində müəyyən səbəblər üzündən unudularaq passiv fonda keçmişdir.

Rus dillindəki türk alınma sözlərini təqribən aşağıdakı tematik qruplara bölmək olar:

1. İnsanların, şəxslərin vəzifəsi və iş yeri ilə bağlı sözlər, insan toplusu adları, insanın səciyyəvi xüsusiyyətləri: *ataman, vizir, batrak, boqatır, esaul, qayduk, kazak, tovariş, boyarin, musulmanın, basurman, sultan, emir, xalif, xan, ulan, padişax, san, tolmaç, povadır, koçevnik, çaban, uzden, xozyain, yamşik, artel, karaul, vataqa, opda, tabor, karvan, bolvan, balda, balbes, julik* və s.

2. Geyim adları: *arxaluk, başmak, kabluk, potinka, tapuçka, işimi, çalma, kolpak, başlık, fata, şal, furajka, çadra, tübeteyka, malaxay, fresk, papaxa, ştani, şarovarı, qalife (şalvar), kürk, burka, şuba, kaftan, jilet, kapot, sarafan, balaxon, yubka, frenc, gimnastyorka, xalat, karman, kuşak, korsak, safyan, çulok* və s.

Türk üçün geyim mədəniyyəti, zövqlə geyinmək məharəti zənginliyin mühüm göstəricilərindən biri idi.

3. Ev və təsərrüfat alətləri, əşyaları, hərbi aksesuar adları və s.: *badya, bardak, burdyuk, burav, kapkan, kazan, kuvşin, kuzov, kiset, kisten, kobura, kovçeç, xoruqv, lülka, najdak, sunduk, surquç, taz, tyufyak, torba, çemodan, topor, çaşa, stakan, lodka, torba, teleqa, arba, yaşık, karandaş, xomut, arkan, fitil, sunduk, manqal, şiş, çekmen, arkan, baydarka, kirpiç, kolçan, bulat, kinjal, yataqan, sablya, şaşka, luk, seröjka* və s.

4. Zooloji adlar: *bars, barsuk, loşad, loşak, kaban, porsuq, baran, biryuk, djeyran, işak, korsak, kulan, maral, sayqak, şakal, qazel, surok, obezyana, rosomaxa, uşkan, sarıç, berkut, karqa* (staraya karqa), *tabun, sevryuqa, sazan, karac, tarakan, sarança, qaraqurd* (çornaya vdova) və s.

5. Bitki adları və onların məhsulları (ən azı 200 bitki adı rus dilində var): *arbut, ayva, aliça, baklajan, badyan, barbaris, baxça, izyum, karaqaç, kişmiş, kizil, kamyş, kunjut, vişne, muşmula, saksaul, surma, sandal, reven, basma, jasmın, şafran, mym, funduk, xna, xurma, çinara, buryan* və s.

6. Bina, otaq, insanların, məhsulların, əşyaların yerləşdiyi yer: *ambar, laçuqa, şalaş, türmə, barak, maqazin, kiosk, kazna, kişlak, meçet, bazar, qarem, kuren, maydan, saray, çulan, kurqan, çerdak* və s.

7. Yeyinti məhsullarının adları: *balık, piroq, lapşa, yoğurt, kefir, kolbasa, kumis, kurabe, xalva, braqa, kuraqa, manti, şaşlık, şerbet, kolaç, kebab, kumis, sucuq, çixir, çurek* və s.

8. Daş-qaş, maddələr: *almaz, biryuza, jemçuq, izumrud, yamşa, neft, mazut, jest, naşatır, çuqun* və s.

9. Parçalar və parçadan aksesuarlar: *byaz, atlas, kumaç, voylok, karakul, yamşa, baxroma, kayma, mişura, tesma* və s.

10. Cəfəngiyat, qarışıqlıq, qarmaqarışıqlıq: *beliberda, bilmes, eralaş, kuterma, kavardak* və s.

11. Musiqi, çalğılətləri: *balalayka, bayan, baraban, nabat, zurna* və s.

12. Rəng və rəngilə bağlı at növləri: *aly, bulanıy, kariy, kaurıy, karamazıy, savras, solovıy* və s.

13. Müxtəlif anlayışlar: *denqi, altın, kazna, oçaq, tovar, yarlık, ura, lafa, maqarıç, kalım, buran, tuman, tma, bekren, kon, kayf, Koran* və s.

14. Somatizlar: baş, başka, burun, kulak, və s.

Əsasən, türkizmlər rus dilinə keçid zamanında öz semantic strukturunu qoruyub saxlayırlar: *almaz, biryuza, jemçuq, izumrud, yamşa, neft, mazut, jest, naşatır, çuqun, barsuk, loşad, loşak, porsuq, baran, biryuk, djeyran, korsak, kulan, maral, sayqak, şal, qazel, surok, kaban, biryuk, işak, obezyana, rosomaxa, tuşkan, sarıç, berkut, sevryuqa, sazan, karac, tarakan, sarança, bars, barsuk, loşad, loşak, şakal, byaz, atlas, kumaç, voylak, karakul, yamşa, baxroma, mişura* və s.

Adi hallarda onların semantikasında dəyişmə müşahidə olunur, mənası daralır: söz öz mənalardan birini, yaxud bir neçəsini itirir; əvvəlkinə nisbətən az mənada işlənirsə: *bars, tesma, orda, san, arkan, tuman, tovar, çemodan, kolpak, kayuk, tolmaç, çaban, tuşkan, baxça, djiqit, yarlık, tyutyun, bulat* və s.; türk sözləri rus dilində digər mənalardan təcrid edilir və yeni mənada işlənir: *eralaş, kuterma, kavardak, bardak, tomoşa, kalança, balda, xanja, laçuqa, şalaş, çulok, şertoq, tulumbuz, kon* və s.

Dilçilikdə alınma sözlərin genişlənmə prosesində qeyd olunur, amma türk alınma sözlərinin mənasının genişlənməsi çox nadir halda baş verir.

Bəzi dilçilərin fikrincə, alınma sözlərin bir dildən digərinə keçməsi zamanı, ümumiyyətlə, məna daralması prosesi digər proseslər üzərində üstünlük təşkil etdir.

Analiz edilən material göstərir ki, rus dilində alınma türkizmlərin əksəriyyəti özünəməxsus semantic strukturunu saxlayır və çoxluq təşkil edir.

Türkdilli xalqların dillərindən rus dilinə keçən alınmalar barəsində edilən tədqiqat nəticəsində: insanların, şəxslərin vəzifə və iş yeri ilə bağlı sözləri, insan toplusu adları, insanın səciyyəvi xüsusiyyətləri; hərbi adlar, ritual-lar, aksesuarlar; geyim adları; ev və təsərrüfat alətləri, əşyaları; heyvandarlıq; flora; fauna; yeyinti məhsulları; heyvan adları və s. kimi semantik qrupun leksik inkişafının nümunələrini yaratmağa kömək edir. Bu alınma sözlərin sayəsində rus dilinin leksikası əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir, burada çox müxtəlif semantik qruplar müşahidə edirik. Buna görə də, sözün, əslində rus dilinin tərkibinin artırılması mənbəyi kimi türk dilləri ilə təmasda olan böyük rol oynamış və söz yeni dilin leksik-semantik və qrammatik sisteminə uyğunlaşaraq rus dil sistemini keyfiyyət və kəmiyyət (dəyişikliklərə baxmayaraq) tərəfdən zənginləşdirmişdir

Alınma söz müxtəlif leksik, frazeoloji, sintaktik birləşmələrdə istifadə olunur, sözdüzəldici morfemlərlə işlənmə imkanları artır, məs.: türk sözlərinin əsasında törəmə yuvalarını təşkil edərkən, rus dilində müxtəlif növ törəmələr alınır: *almaz* (алмаз –ец, алмаз-ик, алмаз-ный, алмаз-о- замени-тель); *ala* (алый, ал-енький, ал-оватый, ал –оват-ость, ал-о, ал- ость и.т.д.); *porsuq* (барсук, барсуч- ка, барсуч-иха, барсуч- онок, барсуч –ий, по-барсуч-и, барсучь- овый); *karvan* (караван, караван – щик, караван-ный, караван-ом, караван-сарай, автокараван, нефт-е –караван, плот –о- караван и т.д.); *baş* sözündən rus dilində ayırı mənalı sözlər yaranır: *başka*, *başлык*, *başня*; *baran* – *баранка* (baranka - qoç buynuzu şəklində qoğal); frazeoloji birləşmələrdə istifadə olunur: *алмазная свадьба*; *аршин проглотить*; *барашек в бумажке*; *бархатный сезон*; *баш на баш*; *будто аршин проглотил*; *вернемся к нашим баранам*; *денег куры не клюют*; *деньги на бочку*; *деньги не пахнут*; *калачом не заманишь* və s.

Bu sözlər sayəsində rus dilinin lüğəti əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmiş, eyni zamanda daha müxtəlif törəmə sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu kimi sübutlar bizə göstərir ki, rus dilinin tərkibinin genişlənməsinin əsas mənbələrindən biri onun türk dilləri ilə sıx təmasda olmasının nəticəsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: АСТ, 2017, 575 с.
2. Трубецкой Н. С. О туранском элементе в русской культуре (Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн). М., 1993. - с. 58-88.

Lüğətlər:

3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. М.: Русский язык. 1978.

4. Крылов П.А. Этимологический словарь русского языка. СПб.: Полиграфсервис, 2005. — 432 с.
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка (в 4-х томах). М.: Прогресс, 1986-1987.
6. Шанский Н. М. Этимологический словарь русского языка. Москва: Дрофа, 2004. 399 с.
7. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата: Наука, 1976, 392 с.

Mammadova E. S.

Summary

About the turkic borrowing in the vocabulary of Russian language

Study of Turkic borrowings in the vocabulary of the Russian language contributes to the establishment of lexico-semantic regularities of development of a large group of terms: as livestock, military rituals, titles, flora, fauna, animals, names household items, etc. have greatly expanded the vocabulary of the language of Turkisms in Russian, made her rich and more diverse. Therefore, we can say that the contact with Turkic languages played an important role as a source of replenishment of the lexical composition of the Russian language.

Эльмира Мамедова

Резюме

О тюркских заимствованиях в лексике русского языка

Изучение тюркских заимствований в лексике русского языка способствует установлению закономерностей лексико-семантического развития большой группы терминов: из области животноводства, воинских рангов, званий, флоры, фауны, наименования животных, предметов домашнего обихода и т.д. Тюркизмы значительно расширили лексику русского языка, сделали её богатой и более разнообразной. Поэтому можно сказать, что контакты с тюркскими языками сыграли большую роль как источник пополнения лексического состава русского языка.

Rəyçi: fil.e.d., prof.N.Məmmədov

dos. Rəfiqə İsayeva
ADU

ŞİFAHİ FRANSIZ NİTQİNƏ XAS OLAN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Açar sözlər: *segment, supersegment vahidlər, anşenman, lyezon, vurğu, intonasiya.*

Key words: *segment, supersegmental units, anshenman, lezone, stress, intonation.*

Ключевые слова: *сегментные, суперсегментные единицы, сцепление, связывание, ударение, интонация.*

Şifahi fransız dili özünə xas xüsusiyyətləri ilə digər dillərdən, o cümlədən Azərbaycan dilindən dəfərlənir. Mövcud fonetik ədəbiyyat və tədqiqat işlərinin araşdırılmasından belə qənaətə gəlmək olur ki, şifahi fransız dilinin fonetik xüsusiyyətləri ilə bağlı dilçilər arasında fikir ayrılığı yoxdur. Belə ki, segment vahidlər səviyyəsində 15 sait və 20 samit fonem fərqləndirilir. Supersegmentvahidlərə isə intonasiya, vurğu, heca və s. daxil edilir. Lakin şifahi fransız nitqi üçün səciyyəvi olan əsas fonetik xüsusiyyətlər məhz anşenman, lyezon, ritmik qrup və saitlərin mövqe uzunluğudur. Şifahi fransız dili bu fonetik xüsusiyyətləri ilə yazılı fransız dilindən fərqlənir. Şifahi fransız dilini yazılı fransız dilindən fərqləndirən digər xüsusiyyətlərdən biri də saitlərin tələffüzündə müşahidə olunan tendensiyalardır. Belə ki, şifahi nitqdə [D] burun saiti [C] burun saiti ilə, arxa sıra [A] saiti isə ön sıra [a] saiti ilə əvəz edilir: un, lundie əvəzinə [ICdi] eşidilir. Arxa sıra [A] ilə ön sıra [a] isə aparılan tədqiqatlara görə yalnız kontekst daxilində dil daşıyıcıları tərəfindən fərqləndirilir: la pâte est prête. La patte du chien est blessée. Bu cümlələrdə müxtəlif orfoqrafiyaya malik pâte və patte sözlərinin mənası tələffüzünə görə deyil, kontekstə görə anlaşılır.

Şifahi fransız dilinin digər xüsusiyyətlərindən biri də onun ritmik quruluşudur. Bu, heca bərabərliyi, vurğulu və vurğusuz hecaların əvəzlənərək ritm yaratması və onlar arasında sıx əlaqə və bağlılıq olması ilə əlaqələndirilir. Hər hansı söz daxilində vurğusuz hecaların eyni uzunluğa malik olması heca bərabərliyi anlamına gətirir. Məsələn, *four-ni-ture* sözündə -four və -ni hecaları vurğusuzdur və bərabər uzunluğamalıdır. Lakin son heca vurğulu olduğuna görə əvvəlki hecalardan güclü və uzun tələffüz edilir. Buna görə də şifahi fransız dilində nitqin üzvlənməsində ritmik vurğunun təşkilədiçi rolunudilçilər əsas amil hesab edirlər, çünki ritmik vurğu nitq axınının söz

qruplarına ayrılmasını təmin edir. Nitq axınının üzvlənməsində ritmik vurğunun rolunu müəyyənləşdirməklə yanaşı, dilçilikdə həmin qrupları təşkil edən söz və söz sərhədlərini də müəyyən etmişlər [2, 10].

M.Qrammon və digər diçilər sözlərini, bağlayıcıları, bəzi şəxs əvəzlilik və zərfləri vurğusuz hesab edir və belə fikir irəli sürürlər ki, ayrılıqda onlar leksik və ya qrammatik məna daşısada, ritmik qrup əmələ gətirə bilmir. Bu kimi sözlər özündən əvvəki və ya sonrakı sözlərlə bir vurğu altında tələffüz edilir və bir ritmik qrup yaradır. Şifahi fransız dilini yazılı fransız dilindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də intonasiyadır. Yazıda bu, durğu işarələri ilə göstərilirsə, şifahi nitqdə səs tonunun enib-qalxması ilə ifadə edilir. Nitqin üzvlənməsində intonasiyanın rolu mühümdür və fonetik baxımından intonasiyanın variativliyi məhz vurğulu heca ilə bağlıdır, çünki ton dəyişikliyi vurğulu hecəda səsin uca, gərgin və uzun tələffüzünə uyğun baş verir. P.Leon göstərir ki, vurğu intonasiya ilə birlikdə eynifunksiya daşıyır, hər ikisi ifadənin semantik və ya linqvistik baxımından təşkilinə xidmət edir [6, 12; 40]. Fransız dilində vurğunun yeri sabitdir və demarkativ funksiya daşıyır. Məsələn, *“Le portail est ouvert”* və *“Le portail est tout vert”* cümlələri müxtəlif yazılışa malik olsalar da, dinləyici onların mənasını intonasiya və vurğu vasitəsilə ritmik qrupa bölünməsindən asılı olaraq anlaya bilər.

Funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələri vurğu və intonasiyanın əsas aspektlərini fərqləndirməyə cəhd etmişlər. Onlar belə hesab edir ki, vurğu ritmik qrup səviyyəsində sərhədləndirici rolə malikdirsə, intonasiya cümlə daxilində ritmik qrupların, paraqraf daxilində isə cümlələrin bir-birindən asılılığını təşkil edir. Ən kiçik intonasiya vahidi bir ritmik qrup hesab edilir və bu intonem adlandırılır.

Şifahi fransız dilində intonasiyanın fonoloji rolu qrammatik əlamət olmayan cümlələri fərqləndirməkdir. Məsələn, *“Tu viens”*. - enən tonla nəqli cümləni, *“Tu viens?”* - qalxan tonla sual cümləsindən fərqləndirir və səs tonunun enməsi və qalxması ilə təsdiq cümlə sual cümləsi ilə oppozisiya yaradır. Sual intonasiyası ilə tələffüz edilən *“Tu viens?”* cümləsi qrammatik baxımdan *“Est-ce que tu viens?”* cümləsi ilə eyni funksiya daşıyır.

Vurğu və intonasiya şifahi fransız dilində nitqin üzvlənməsində başlıca rol oynadığı qədər, sözlərin bir-birinə bağlılığında fonetik hadisələrin də o qədər rolu vardır. Belə fonetik hadisələrdən biri anşenman hadisəsidir. Fonetistlər bu hadisəni şifahi nitqdə bir-birinin ardınca gələn sözləri bağlayan hadisə hesab edirlər. Anşenman bir-birinə bağlanan sözlərdən birinin tələffüz edilənsamitlə, digəri saitlə başlayarkən baş verir. Belə anşenman samitli anşenman adlanır. Saitli anşenman isə ardıcıl gələn saitlərin səs axını kəsilmədən tələffüz ediməsidir. Məsələn, *“Il a eu un grand succès”* ifadəsində

[a-y- D] saitləri ardıcıl olaraq səs axını kəsilmədən tələffüz edilir və heca saxlanılır. Saitli anşenman saitin yarım samitə çevrilmə hadisəsindən artikulyator keçid olması ilə, yəni bir artikulyasiya məxrəcindən digərinə cəld keçilməsi ilə fərqləndirilməlidir. Anşenman zamanı artikulyasiya aydınlığı və ardıcıl tələffüz edilən saitlərin heca əmələgətirmə xüsusiyyəti saxlanılır və davamlı səs təəssüratı yaranır. Lakin bir artikulyasiyadan digərinə keçid zamanı yarım-samit sonrakı saitlə bir hecada tələffüz edilir. Məsələn, “*Ça y est*” və “*Il fuit*” ifadələrini müqayisə edək. Birinci nümunədə [i], və [è], saitləri ayrı-ayrılıqda heca yaradırsa, ikinci nümunədə [V] yarım-samiti [i] saiti ilə bir heca əmələ gətirir. Saitli anşenmana həm ritmik qruplar arasında, həm də söz daxilində rast gəlmək olar: Un vent violent a abimé un bâtiment en construction. Burada üç ritmik qrup arasında və sonuncu ritmik qrup daxilində saitli anşenman edilir. “*Océan, Béatrice*” sözlərində isə söz daxilində [e], [B], və [e], [a], arasında saitli anşenman edilmişdir.

Samitli anşenman sözlərin heca quruluşunun dəyişilməsinə səbəb olur. Yəni, sözün tələffüz edilən son samiti sonrakı sözün başlanğıc saiti ilə bir heca əmələ gətirdiyinə görə qapalı heca açıq hecaya çevrilir: “*avec une amie*” söz qrupunda [k], samiti [y] saiti və [n] samiti [a] saiti ilə bir heca yaradır və qapalı [è] hecası k samitinin [y] saiti ilə birləşməsi sayəsində açılır. Ona görə də fransız dilini bilməyənlər belə birləşməni bir söz kimi qəbul edir. Samitli anşenman həm ritmik qrup daxilində və iki ritmik qrup arasında edilir.

Şifahi fransız nitqində rast gəlinən fonetik hadisələrindən biri də lyezon hadisəsidir. Samitli anşenmandan (bağlanma) fərqli olaraq *lyezon* (əla-qə) sözün son tələffüz edilməyən samiti ilə sonrakı sözün saitinin bir hecada birləşməsidir.

Fransız dilində [z,t,n,R,p] samitləri lyezon yaradan samitlər hesab edilir. “s” və “x” hərfləri lyezon zamanı [z] “d” hərfi [t] burun saitlərindən sonra [n] səsləri yaranır. Məsələn, *petit pas*, *petit hamard* söz qrupunda son “t” hərfi laldır, çünki birinci halda samitdən əvvəl, ikinci halda isə nəfəsli h qarşısındadır. Lakin “*monpetit ami, un petit homme*” ifadələrində oxunmayan “t” hərfi sonrakı sait və lal h-la birləşir və tələffüz edilir. Samitli anşenmandan fərqli olaraq lyezon zamanı yeni səs yaranır: un grand ami ifadəsində “d” hərfi lyezon nəticəsində [t] səsinə çevrilir. P.Leonun fikrincə, şifahi fransız dilində 50%-ə yaxın mümkün lyezon [z] səsi ilə, 50% faiz isə [n] və [t] səslərinin payına düşür. [R] və [p] ilə lyezona 1% faizdən az təsadüf olunur [6, 13; 152]. Fonetistlərin apardığı araşdırmalar göstərir ki, lyezounun edilməsi danışanın seçdiyi üslubla və ictimai mənşəyi ilə daha çox bağlıdır. Məsələn, siyasətçi nitqini dinləyicilərin nəzərinə çatdırmaq üçün lazımsız lyezon edir: Il faut un président.

Sintaqmatik ardıcılıq qaydasına uyğun olaraq lyezon yalnız ritmik qrup daxilində edilir, başqa sözlə desək, vurğulu hecadan vurğusuz hecaya lyezon edilmir. Ona görə “*Un petit/avec sa sœur//*” ifadəsində iki ritmik qrup və iki vurğu olduğundan *petit* sözündən sonra lyezon edilmir.

Fonetik ədəbiyyatda lyezonun üç növü müəyyən edilir: məcburi lyezon, qadağan edilmiş lyezon və könüllü və ya fakültatif lyezon.

Məcburi lyezonun şifahi nitqdə rolundan danışan P.Leon göstərir ki, lyezonun əvvəlki saitə təsiri yoxdur. Lakin onu da qeyd edir ki, lyezon nəticəsində nadir hallarda burun saıtləri burunluluq xüsusiyyətini itirə bilər: “*Moyen Âge*” və ya “*un bon ami*” birləşmələrində olduğu kimi. Lyezon şifahi nitqdə bəzi qrammatik kateqoriyaları fərqləndirməyə xidmət edir:

- [z] samiti ilə edilən lyezon tək və cəm halı: *un ami-des amis; Il arrive-ils arrivent;*

- [t̃] və [d]samitləri qadın cinsini kişi cinsindən fərqləndirir: *certain ami – certaine amie*

Qadağan edilmiş lyezon linqvistik sərhədlənmənin göstəricisidir. Başqa sözlə desək, lyezonun edilməməsi söz qrupları və ya sözlər arasında sərhədi müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Məsələn, “*Et# alors?*” ifadəsində lyezonun olmaması kontaktda olan [e] saitindən [a] saitinə səs kəsilmədən maneəsiz keçməyə və intonasıyanın dəyişməsinə səbəb olur.

Qadağan edilmiş lyezon çox nadir hallarda fərqləndirici rol oynayır. Məsələn: isim – *savant# aveugle*, sifət- *savant aveugle;des#héros – des zéros*. Bəzi omofon sözlərin fərqləndirilməsində də nəfəsli h-ın olması lyezonun qarşısının alınmasından irəli gəlir: *le# hêtre- l’être, les# hunes- les unes və s.*

Fakültatif lyezon iki söz və ya söz qrupları arasında bağlantının zəif olmasının nəticəsi hesab edilir [6, 13; 159]. P.Leona görə, lyezon vurğusuz təkhecalı sözlərlə və sintaqmatik əlaqə qaydası ilə bağlanan sözlərdə məcburidirsə, fakültatif lyezon iki hecalı və əlavə vurğu daşıyan sözlər arasında mümkündür: *en effet, six enfants; devant⊥ une maison, depuis ⊥un an.*

Fakültatif lyezonun daha çox danışq üslubu ilə bağlı olmasını bütün dilçilər qəbul edirlər. Aparılan müşahidələr göstərir ki, adi gündəlik danışq üslubunda fakültatif lyezon rast gəlinmədiyi halda, natiqlərin nitqində, şeir dəyərəkən bu lyezondan istifadə olunur. Ona görə də fakültatif lyezon stilistik xüsusiyyət hesab edilir [1,131].

Nəzəri ədəbiyyatın təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, şifahi fransız nitqinin fonetik xüsusiyyətlərinin fransız dilinin xarici dil kimi öyrədilməsində tədrisə daxil edilməsi vacibdir və əhəmiyyətlidir. Əvvələn ona görə ki, yuxarıda bəs etdiyimiz fonetik xüsusiyyətlər Azərbaycan dilinə yaddır. Digər

tərəfdən isə müasir dövrdə tərtib edilən dərsliklər kommunikativ yanaşmaya söykəndiyindən həmin xüsusiyyətlərə ötəri toxunulur və ya çox az yer verilir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Cécile Champagne Muzar, Johannes S.Bourdages. Le point sur la phonétique, 1993.
2. Grammon M. Traité de phonétique, 1933.
3. Kaneman-Pougatch et Pedoya-Guïmbretière. Plaisir des sons, 1989.
4. Lucie Charliac et d'autres, Phonétique progressive du français, 2004.
5. Pagniez-Delbart. A l'écoute des sons, 1990.
6. Léon P. Phonétisme et prononciation du français, 1992.
7. İsmailov B.B. Amirbékov O.A. Phonétique française. Bakı: Nurlan, 2014.
8. İsmayilov B.B. Fransız dilinin fonetikasına giriş kursu. Bakı: Nurlan, 2015.

Rafıga Isayeva

Summary

Main Phonetic Peculiarities of Oral French Language

This article deals with the main phonetic features of oral French. So, trends in verbal speeches in the frame of segment units are investigated. This article is about supersegment units that focus on scientific research conducted by various fonetics, as intonation and stress on phonetic phenomena that play a key role in the formation of verbal speeches and draw conclusion from language facts. It also includes, phonetic phenomena typical for verbal French. The reaserch shows the importance of phonetic features typical to the oral language of the French language in the teaching of French as a foreign language and the importance of their inclusion in teaching.

Рафига Исаева

Резюме

Основные фонетические особенности устного французского языка.

В данной статье речь идёт об основных фонетических особенностях устной французской речи. Автор статьи указывает, что устный французский язык заметно отличается от его письменного варианта. В статье привлекаются к исследованию различные особенности устного французского языка со ссылкой на научные работы и позиции французских специалистов в данной области.

Рассмотренный материал приводит к заключению о важности акцентирования фонетических особенностей в преподавании французского языка как иностранного.

Рəyçи: fil.f.d., dos.T.Cəlilova

fil.f.d., dos. Ətrabə Gül
BMU

SİMVOL VƏ İNTERTEKSTUAL KONTEKST

Açar sözlər: *mətn, intertekstuallıq, simvol, nilufər, lotus.*

Keywords: *text, intertextuality, characters, lily, lotus.*

Ключевые слова: *текст, интертекстуальность, символы, лилия, лотос.*

İnsan mədəniyyət yaradan varlıqdır, eyni zamanda yaratdığı mədəniyyətin ciddi təzyiqi altındadır. Ortaq mədəni mühit ortağ düşüncə və marağa sahib insanlar yetişdirir. Ortaq mühitin insanları hadisə və varlıqlara ortaqlar anamlar yükləyir, oxşar mənalara oxşar adlar verirlər. Simvolların yaranması və qəlibləşməsi prosesi bu şəkildə baş tutur. Simvol hər hansı bir fikrin üstüörtülü şəkildə ifadə olunmasıdır və mahiyyəti belədir ki, formal olaraq zahirdə olan, səthi bir şeydən danışılır, əslində isə tamam başqa məzmun nəzərdə tutulur. Bədii əsərin tərkib hissəsi kimi müəllif mövqeyi və onun fəlsəfi-estetik ideyası simvol vasitəsilə ifadə oluna bilər. Müəlliflərin fərdi dünyagörüşünə əsasən mətnə daxil olan simvolun özünün universallığı istət-istəmz mətnlərarası münasibətləri də aktuallaşdırır. İntertekstual kontekst simvolun dinamikasını, bədii emosional gücünü, universal və lokal mahiyyətini, funksionallığını izah etmək üçün əlverişli zəmin rolunu oynayır. Simvolların öyrənilməsi və təhlili konkret bir mətn sərhədini aşır, simvolun yaddaşı xeyli mətni vahid bir müstəviyə, tədqiqatçının araşdırma obyektinə toplaya bilər. Tahirə Məmməd “Gül intertekstual komponent kimi” adlı məqaləsində yazır: “Gülləri bir komponent kimi bir çox yöndən müqayisəyə cəlb etmək olar: folklor və yazılı ədəbiyyat, divan və yeni ədəbiyyatın hər hansı bir ədəbi metodu və ya cərəyanı, Şərqi-Qərbi, Yaxın Şərqi və İslam şərqi, hind və islam mədəniyyəti, antik yunan-Roma ədəbiyyatı və yeni Qərbi ədəbiyyatı və.s. Gül, demək olar ki, bu fərqli ədəbiyyat və mədəniyyət tiplərinin bir-birində işarəvi element kimi mövcuddur [1,168]. Müəllifin haqlı elmi qənaəti təbiət simvollarının intertekstual kontekstdə təhlilində özünü doğruldur və metodoloji istiqamət vermə qabiliyyəti ilə çıxış edir.

Ümumiyyətlə, ötən əsrin 60-70-ci illərindən formalaşmış nəzəri konsepsiyaya görə həm yazı, həm də oxu prosesində hər bir mətn intermətdir, köhnə sitatlardan toxunmuş parçadır. “Mətnin əsasını onun başqa mətnlərə, kodlara, işarələrə çıxışı təşkil edir. Həm yazı, həm də oxu prosesində hər bir mətn intermətdir; hər bir mətn köhnə sitatlardan toxunmuş parçadır. Köhnə

mədəni kodların, formulaların, ritmik strukturların, sosial idiomların fraqmentlərinin qırıqları – bütün bunlar mətn tərəfindən həzm-rabedən keçirilib onun içində bir-birinə qarışmışdır. Çünki həmişə mətnə qədər və onun ətrafında dil mövcuddur” [2, 17].

Bu tip ədəbiyyatın hansı məntiqlə yazıldığını, qurulduğunu anlamaq üçün bəzi açar anlayışlara ehtiyac yaranır. Bu açar anlayışlardan biri məhz intertekstuallıqdır. Bu nəzəriyyənin nümayəndələrindən biri olan Yuliya Kristevanın, hər bir mətn sitatlar mozaikası və öz içində başqa mətnlərin əridilməsidir, fikrini əsas götürərək Qismət Rüstəmov yazır: “Bu mənada istənilən mətnin həm yazılışı, həm də oxunuşu başqa mətnlərlə münasibətdə meydana çıxır. Belə ki, müəllif yazarkən (şüurlu, ya da şüursuz) mütləq başqa mətnlərlə kommunikasiyada olur, üstəlik, oxucu da mətni oxuyarkən mütləq həmin mətnin canındakı başqa mətnləri tapıb çıxarır, boşluqları, aralıqları öz fikriylə doldurur [3]. Bu, hər şeydən qabaq mənə etibərilə əsas mətnin əsərin məzmununu təşkil edən başqa mətnləri də çevrələməsinə bildirir. Özündə başqa – özündən əvvəlki mətnlərdən izlər daşıyan istənilən mətnə simvolların funksionallığı mürəkkəbləşir. İstənilən ədəbi faktın (əsərin) məkanla bağlılığı, fəlsəfi-estetik prinsipləri, özünəməxsus cəhətləri vardır. İki ayrı sənətkar şüurunun bir-birindən coğrafi, tarixi sərhədlərlə ayrılan zaman kəsirlərində bir-birinə adekvat mətn yaratma qabiliyyətini və bu mətnlərin bədii simvolika baxımından oxşarlığı hadisəsini təsbit etmək üçün bir başa mətnin özündən çıxış etmək lazımdır. Mətn özündə istənilən informasiyanı daşıya bilər. İntertekstual təhlilə müvafiq gələn bədii əsərlər əsasında simvolun müfəssəl şəkildə dəyərləndirilməsi həm də həmin mətnlərin özünün sarrinin çözülməsi deməkdir. Üslub rəngarəngliyi, özünəməxsus sənətkarlıq məziyyətləri, mətn poetikasının spesifikliyi və qeyri-adiliyi ilə seçilən bədii əsərlərdə simvolların hərtərəfli, obyektiv və müasir elmi meyar və prinsiplərlə öyrənilmə zamanı ortaya maraqlı elmi mənzərə çıxır.

Simvolların izahı və daşdığı mənə çoxluğunun bərpasında kontekstin rolu önəmlidir. Simvollar ümumbəşəri səciyyə daşısa da, bəzən simvolun mahiyyəti milli və lokal kontekstdə fərqlər müstəvisində ortaya çıxara bilər, konkret bir əsərin içərisində formalaşmış simvollar bu kateqoriyaya aiddir. Dini simvolların izahı dini dünyagörüşə, mifoloji simvolların izahı mifoloji dünyagörüşə bələdlilik tələb edir. Bədii simvollar isə təkcə ədəbi deyil, ədəbiyyatdan kənar bir neçə müstəvidə düşünməyə vadar edir. Simvolların dərki intuiativ tərzlə məhdudlaşa bilməz, simvolun dərki intellektual bilgi və bilginin müqayisəli şəkildə tətbiqi ilə mümkündür. Ədəbiyyatda istifadə olunan simvolların bədii olana qədər keçdiyi yola bələdlilik və hermenevtik yanaşma tələb edir. Simvolun izahında və ya açılışında dil, mədəniyyət,

coğrafi şərtlər, tarixi təcrübə, milli və lokal mühit kimi şərtlər mühüm rol oynayır. İstənilən halda simvolun yarandığı mühitə və dönəmə aludə olmaq, simvolun mifik və dini-kanonik mətnlərdəki, eyni zaman bəşəri təcrübədəki ilkin qaynaqlarını bilmək vacibdir. Bəzən eyni adlı bir simvol Şərq və Qərb kontekstinə görə fərqli məzmun kəsb edə bilər, amma bu fərq simvolun nüvəsindəki eyniliyi dağıtmır, bu simvolların təkrarlama prosesindən qaynaqlanaraq əldə edilən təcrübələrin izləridir. Gilbert Durand simvolun təkrarlama qabiliyyətini onu daha da gücləndirdiyini vurğulayaraq bildirir ki, bu təkrarlar vasitəsilə simvol mükəmməlləşir. Hər təkrar simvolun hədəfini və mərkəzini daha yaxşı şəkildə müəyyənləşdirməyə kömək edir [4, 11].

Konkret bir simvolun müxtəlif mətnləri eyni tədqiqat sahəsinə topla-ma mexanizmi həm də ayrı-ayrı mətnlərin həmin simvolun istifadəsinə bağlı kəsişmə nöqtələrində bir-biri ilə ünsiyyət qurması ilə bağlıdır. Məsələn, nilufər çiçəyinə (lotos, şanagüllə) ədəbiyyatda, ədəbi mətnlərdə tez-tez müraciət edilir, bənzətmə, təşbeh, metafora və s. funksiyalarda qarşımıza çıxır. Nilufərin mətnində simvol kimi təyinatı onun mətnində işlənmə niyyətindən tutmuş, həmin mətnəqədərki başqa mətnlərdə daşdığı statusla birbaşa bağlıdır.

“Mifologiyada bitkilər tanrıların insana bəxş etdiyi ən dəyərli hədiyyə kimi qəbul edilir” [5, 11]. Bitkilər mifologiyada simvolik mənə daşıyırlar. İnsan təbiəti müşahidə edərkən bitkilər aləminin inkişafından və görüntüsündən xeyli təsirlənmişdir. İnsanlar “... öz həyatları ilə bağlı təcrübələrini gələcək nəsillərə miflər vasitəsilə ötürərkən bitkilərdən simvolik vasitələr kimi istifadə etmişlər. Əslində bitkilərlə bağlı simvollar həyatdakı hər bir şeylə bağlıdır” [5, 13]. Bitkilər ədəbiyyatda obraz, simvol, metafora, alleqoriya kimi öz əksini tapa bilər. Şellingə görə, bitkilər daha çox alleqorik mahiyyətə sahibdirlər. O insanla bitkini müqayisə edərək, birincini simvol, ikincini isə alleqoriya kimi qəbul edir. İnsanın zahiri və mənəvi cəhətlərinin fonunda fərdiləşməsinə simvolun müstəqiliyyəti ilə müqayisə edən alim bitkilər aləmində bu fərdiləşmənin qeyri mükünlüyünü bildirir. Məsələn, bir bənövşə bitkisini başqa bənövşə bitkisindən fərqləndirmək və fərdiləşdirmək olmaz. Bitkilər təkdə ümumini ifadə edə bildiklərinə görə alleqorikdir və incəsənətin mifik başlanğıcında alleqorikliyə daha meyllidir. Şellingə görə, bitkilər Şərq incəsənətində daha aktualdır, çünki Şərq alleqorik təfəkkürə daha çox can atır. Hind memarlığının timsalında Şərq incəsənətində bitkilərin emosional üstünlüyünü vurğulayır və bunun əsasında alleqorik təfəkkürün yatdığı qeyd edir [6, 214].

Mifik çağda dünyanın zaman və məkan koordinatlarının dərkisi spesifik şəkildə baş tutmuşdur. Zamanın bitki şəkildə modelləşməsi ilə bağlı ağac kultunun formalaşması buna misaldır. Ümumiyyətlə götürsək, qədim kos-

moqonik miqlerin bir çoxunda həyatın başlanğıcı bitkilərlə əlaqəli şəkildə təsvir olunmuşdur. Bitkilərin bioloji yaşam ritmi, ilin fəsilələrinə görə dəyişən görüntüsü və botanik quruluşu insanlığın universal arxetiplərini dolduraçaq material funksiyası oynamışdır. Fərqli mədəniyyətlərdə və fərqli xalqların inancında bitkilərin kosmoqonik funksiyası da dəyişir. Qədim Misirdə lotos çiçəyi yaradılışın başlanğıcı hesab olunur, gənc Günəş Tanrısı Ranın dünyaya gəlməsinə səbəb olduğunu bildirilir. Eyni zamanda hinduizmdə, buddizmdə lotos çiçəyi başlanğıcın rəmzləşdirir. Cozef Kampbell lotos çiçəyinin öz quruluşunda günəşi və ayı, odu və suyu sintez edə bilməsi qabiliyyətinin mifoloji inanclarda sakral başlanğıc kimi simvollaşmasına səbəb olduğunu qeyd edir [7, 146] Klassik ədəbiyyatda Xaqani Şirvaninin poeziyasında da nilufərlə bağlı məqamlara rast gəlinir:

*“Xaqani, uzaqlaş nanəciblərdən,
Həmişə mərdlərlə bir yerdə ol sən.
Yanma pərvanətək çirəq oduna,
Nilufər kimi al nuru günəşdən”*

Burada “nilufər kimi” poetik və fiqurativ mövqeyinə görə təşbehə uyğun gəlsə də, günəşlə bağlı işlədilməsi Şərqi qədim yaddaşından qaynaqlanır. Lotos və ya nilufər (nymphaea, lotus, şanagüllədləri ilə bilinir) bağlı miqlər bitkinin əsas cizgiləri, görüntüsü, yetişdiyi mühit və bitki kimi funksionallığı amillərinin ətrafında yaranmışdır. Şərqdə, xüsusilə təmizliyin və saflığın sakral simvolu olan nilufər bataqlıqda, çirkli sularda yetişməsinə baxmayaraq öz təmizliyini qoruya bilir, bu da onun məhz bu kontekstdə rəmzləşməsinə səbəb olmuşdur. Bəhaəddin Ögəl “Türk mifologiyası” əsərində lotos barəsində yazır: “Bilhassa evlenmemiş və bekar kızların Lotüs gölündə bir kuğu şekline girmiş olarak yüzdükleri, Hint mitolojisinin ilk çağlarından beri görülmeğe başlamıştır” [8, 492].

Qədim İranda ilahə Anahitanın gülü, zərdüşlütlükdə Nilufər bayramları (Mordadruz), buddizmdə, hinduizmdə Sutra, Vişnu, Brahma, Şri Lakşmi ilə bağlı mifik rəvayətlərdə yer alır. Yaradılış, yenidən doğuş və bərəkət qədim mifologiyadanilufər ətrafında simvollaşır [7, 460-69]. Qədim misirlilər nilufərin gecələr ləçəklərini yumub, gündüzlər açdığını müşahidə edib, onu yeni bir başlanğıcla və Günəşlə əlaqələndirmişlər.

Hind mifologiyasında Brahmanın doğum hekayələrindən biri də onun ilkin okean sularında – Vişnanın göbəyində bitən şanagüllə, yəni nilufər çiçəyindən doğulmasıdır. Qədim hind dünyagörüşündə kosmik tsikl aşağıdakı şəkildə baş verir: “Brahma tərəfindən yaradılan dünya və bütün canlılar tsik-

lik olaraq mövcuddur. Hər bir tsikl isə Brahmanın həyatının bir gününə bərabərdir. Onun həyatının bir günü isə 2160000000 ilə bərabərdir. Bütün bu vaxtdan sonra hər şey odda məhv ediləcəkdir. Sonra isə Brahma dünyanı təzədən yaradacaqdır. Hindlilərin kosmoqonik ənənəsinə görə isə bu proses Brəhmənin 100 illik ömrü boyu uzanacaq, sonra isə bütün kainat ilkin vəziyyətinə qayıdacaqdır” [9, 76].

Lotos/nilufərin dünyanın yaradılış hekayələrində mifik funksiyasına dair maraqlı nümunələrdən biri də Kiprli şair Osman Türkaya aiddir:

*Düştü her yana karanlık, kalki ya da bir ölümde korku
Kırlar göğərdir, Brahma söyle Lotus doğmayacak mı?*[10,108]

İran mifologiyasında “gül zindegi” (həyat çiçəyi), “gük-i aferiniş” (yaradılış çiçəgi) kimi adlarla verilən nilufər məhz həyatın yaranmasını simvollaşdırır [11, 553].

Ağ nilufərin mifdə başqa bir şəkildə simvollaşması Homerin “Odisseyə” əsərində qarşımıza çıxır. Eposun Lotofaqlarla bağlı əfsanəsində lotos, yəni nilufər çiçəyi yeyənlərdən bəhs olunur:

*Bizi ölümsəçən külək düz doqquz gün atıb tutdu.
Onuncu gün gedib çıxdıq lotofaqlar diyarına.
Çiçəklərlə qidalanır həmin yerin adamları.
Biz sahilə çıxıb ordan içmək üçün su götürdük.
Gəmilərə yaxın yerdə yoldaşlarım nahar etdi.
Yeyib içib doyan kimi mən öz səfər dostlarımdan
İki nəfərə ayıraraq bir qasidə saldım yola,
Göndərdiyim adamlara tapşırığım bu oldu ki,
Öyrənsinlər, görək burda yaşayanlar nə karədir.
Onlar gedib lotofaqlar olan yerə yetişiblər.
Lotofaqlar elçiləri məhv eləmək fikri ilə yox,
Yedikləri o çiçəkdən onlara da yedirdiblər.
Demə hər kim baldan şirin o yeməkdən bir az yesə,
Kimliyini, vətəninə qayıtmağı unudurmuş:
Lotofaqlar diyarında həmişəlik məskən salıb,
Dadlı lotos çiçəyilə qidalanmaq istəyirmiş. [12, 468]*

Qədim yunan tarixçiləri Herodot və Poliby lotofaqların həqiqətən tarixdə yaşadıklarını onların ərazi koordinatları və məişətləri ilə bağlı məlumat verməklə təsdiqləyirlər. Lotos çiçəyinin meyvələri ilə dolanan və bu

meyvələrdən xüsusi texnika ilə şərab hazırlayan lotofaqlar “Odisseya” əsərindən sonra da ədəbiyyatın maraq dairəsinə daxil olmuşdur. Belə bir fikir də var ki, lotofaqlar ölkəsinə düşüb, bu çiçəyi yeyənlər yaddaşsızlıq, öz keçmişini, vətəninə unutmaqla yanaşı, həm də kədəri unudur.

XIX əsr ingilis şairi Alfred Lord Tennysonun “The lotos-eaters” adlı şeiri ilə “Odisseya” dastanı arasında intertekstual münasibət var. Hər iki mətndə məğz birbaşa lotos çiçəyinin yaddaşsızlığı rəmzləşdirməsi ilə bağlıdır. Tennysonun şeirində müəllifin poetik-ekspressiv perspektivində “yaddaşsızlıq” dərin fəlsəfi məzmun kəsb edir:

*“The Lotos blooms below the barren peak:
The Lotos blows by every winding creek:
All day the wind breathes low with mellower tone:
Thro' every hollow cave and alley lone
Round and round the spicy downs the yellow Lotos-dust is blown.
We have had enough of action, and of motion we,
Roll'd to starboard, roll'd to larboard, when the surge was seething free,
Where the wallowing monster spouted his foam-fountains in the sea.
Let us swear an oath, and keep it with an equal mind,
In the hollow Lotos-land to live and lie reclined
On the hills like Gods together, careless of mankind..”* [13,39]

İngilis yazıçısı Somerset Moemin “Lotos yeyən” (ingiliscə “The lotuseater”) [14] adlı hekayəsi də birbaşa “Odisseya”lə mətnlərarası münasibət qurur, bunun da səbəbi simvoldur. Unutqanlıq, keçmişin bilərəkdən və ya bilməyərəkdən tərk edilməsi, getdiyi məkanda daimi köksalma (hekayənin qəhrəmanı ilk dəfə gəldiyi Kapri adasında 25 il yaşayır, halbuki, belə bir məqsədi yox idi) istər-istəməz oxucunun şüurunda lotofaqlarla bağlı əfsanəvi-tarixi məlumatı aktiv hala gətirir.

Osman Türkünün “Lotosun içine uçmaq” adlı başqa bir modern dastanını təhlil edən Elmira Fikrətqızı yazır: “Türkünün yazdığı dastanda da lotos və ya nilufər çiçəyi yaddaşın itirilməsi ilə bağlı istifadə olunur və Homer də xatırlanır” [10,115]

Fars poeziyasının məşhur simalarından olan Söhrab Sipehrinin yaradıcılığında da nilufər/lotos simvoluna rast gəlinir. Şairin “Nilufər” adlı şeirinə baxsaq görərik ki, bu şeirdə də nilufər xatırlamaq və unutmaq arasındakı gərgin psixoloji ovqatı rəmzləşdirir.

*Yuxumun sərhədindən keçirdim,
 Bir nilufərin qara kölgəsi
 Bu viranəni büsbütün bürümüşdü.
 Görən hansı dəli külək
 Bu nilufərin toxumunu
 Mənim yuxumun torpağına gətirdi?
 Rüyaların şüçə qapıları arxasında,
 Aynaların dibsiz bataqlığında,
 Özümün bir parçamı öldürdüyüm hər yerdə
 Bir nilufər bitmişdi
 Elə bil o hər an içimə yeri yirdi
 Və mən
 Onun aşmasının sədası altında
 Hər an özümü öldürürdüm. [16]*

Simvolun zaman və məkan sərhədlərini aşabilmə qabiliyyəti olduqca miqyaslı hadisədir. Erix Fromma görə, simvolların altında gizlənmiş duyğu və düşüncələr bütün insanlar üçün eyni məzmun daşıyır və insanlıq yarandığı gündən bəri eyni şəkildə qalmışdır [17, 32] E.Kassirer insanı “animal symbolicum” yəni “simvol yaradan məxluq” adlandırır, çünki insan dünya ilə əlaqə və münasibət yaratmaq üçün özü bəşəri vasitələr – simvollar yaradır. Simvol-gerçəkliyi bəyan edən formadır; o vəhdət, emblem, yaradıcılıq, məqsəd, idrak, mədəniyyət, məzmun və s. açan və ya onların mənalarına aparan yoldur [18, 137]. Ona görə insan sahib olduğu simvolik sistem vasitəsilə onu əhatə edən dünyaya məzmun yükləyir, əşyaların birbaşa özü ilə deyil, simvolik mənaları ilə dialoq qurur. Simvolik aləm mif, incəsənət, din, dil, tarix və elmdən formalaşan insan mədəniyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edir. İnsanın biliyi və təcrübəsi artdıqca simvollar aləmi ilə qurduğu əlaqələr artır və daha da güclənir. E.Fromma görə, simvolik dilin əsasında insanın fərdi təcrübə, hiss və düşüncələrinin sanki özündən kənarında baş verən hadisələr kimi dərk etməsi dayanır. Simvol dili adi məişət dilindən fərqli bir məntiqə sahibdir və bu dilin məntiqində vacib olan zaman və məkan deyil, sıxlıq, anlam və əlaqədir. Miflərin, nağılların və yuxuların (rüyaların) dilini anlamaq simvol dilinin incəliklərini bilməklə mümkündür. “Simvol dili insanlığın yaratdığı tək universal dildir və tarixin gedişatında var olan bütün mədəniyyətlər üçün eynidir” [17, 18].

Hər bir simvolun özünün üzə çıxmağa hazır mətn və ya mətnlər yaddaşı var. Simvol aid olduğu mətnin konteksti ilə birbaşa ünsiyyətə girmir, daha çox öz mətn yaddaşının oyanmasını tələb edir, bu mətn yaddaşı oyan-

dıqdan sonra oxucu tərəfindən onun kontekstual əlaqələrini bərpa etmək mümkün olur. Mif və folklor yaddaşı, dini-kanonik mətnlər simvolun məzmununu açan əsas bazadır. Simvolun izahı mifoloji və dini dünyagörüşdən qaynaqlanan bilgilərə hakimliklə çözümlür. Lakin burada simvoldan istifadə və onun oxucu tərəfindən izahının konteksti xüsusi önəm daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmməd T. Ədəbiyyat müasir elmi yanaşmalar kontekstində. Bakı, Xan nəşriyyatı, 2016, 412 s.
2. Yusifli Cavanşir. Bədii mətnin sirləri. Bakı: Mütərcim, 1998, 106s.
3. Rüstəmöv Qismət. Üz-üzə güzgülər. <https://kulis.az/news/20066>
4. Durand Gilbert, Sembolik İmgelem, (çev: Ayşe Meral), İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
5. Gezgini Deniz. Bitki mitosları. İstanbul: Sel. Yayınları, 2015
6. Mehdi N. Fəlsəfə tarixində fəlsəfə. Bakı: Qanun, 2010, 275 s.
7. Campbell, J. Doğu Mitolojisi. Çev. Kudret Emiroğlu, 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2008.
8. Ögel B. Türk mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), I cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
9. Şükürov A. Mifologiya, IV kitab. Qədim hind mifologiyası. Bakı: Elm, 1996
10. Fikrətqızı Elmira. Osman Türkün poetikirsisi. Bakı: Elm, 2010, 256 səh.
11. Yıldırım, N. (2008). Fars Mitolojisi Sözlüğü. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
12. Homer. İliada və Odisseyə. Bakı: Yazıçı, 1986, 684 s.
13. Alfred, Lord Tennyson: Selected Poetry. Routledge, 2013, 240 pp. s.35-39
14. Somerset Maugham. The Lotus Eater <https://facultyweb.wcjc.edu/users/jonl-/documents/LotusEater.pdf>
15. Sipehri Sohrab. Nilufər (şeyr) <http://mesiha.blogspot.com/2008/01/sohrab-sipehri-seir.html>
16. Fromm Erich. Rüyalar, masallar, mitoslar. (Sembol dilinin çözümlenmesi) İstanbul: Arıtan Yayın evi, 1992, 282 s.
17. İsmayılov F. XX əsr Qərb fəlsəfəsinin tarixi, I cild. Bakı: Təhsil, 1999, 416 s.

Atraba Gul

Summary Symbol and intertextual context

The article notes that the mechanism for collecting different texts of a particular symbol into the same area of research is also related to the way in which the individual texts communicate at each other's intersection with the use of the same symbol. According to the authors' personal outlook, the universality of the embedded symbol itself is also relevant in relational interactions. The intertextual context plays a good ground for explaining the dynamics of the characters, their

artistic emotional strength, their universal and local meaning, and their functionality. The article conducts an intertextual analysis on the basis of the lily, and emphasizes that the purpose of the symbol in the text is directly related to the status it carries in other texts.

Атраба Гюль

Резюме

Символ и интертекстуальный контекст

В основе настоящей статьи лежит утверждение, что механизм сбора различных текстов определенного символа в одной и той же сфере исследования также связан с тем, как отдельные тексты входят в контакт друг с другом при использовании одного и того же символа. Согласно личному мировоззрению авторов текстов, универсальность самого встроенного символа также имеет значение в реляционных взаимодействиях. Интертекстуальный контекст служит хорошей основой для объяснения динамики образов персонажей, их художественной эмоциональной силы, универсального и локального значения их функциональности. В статье проводится интертекстуальный анализ суждений литературоведов о соответствующих фрагментах из образцов мировой литературы в интерпретации символа цветка лилии и подчеркивается, что назначение символа в тексте напрямую связано со статусом, который он несет в других текстах.

Rəyçi: fil.f.d.M.Yaqubova

İzaura Şirinova
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏ VƏ ONUN TƏSNİFATI PROBLEMİNƏ FƏRQLİ YANAŞMALAR MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: *cümlə, qrammatik struktur, predikativlik, modallıq, inkarlıq.*

Key words: *sentence, grammatical structure, predicativity, modality, negativity.*

Ключевые слова: *предложение, грамматическая структура, предикативность, модальность, негативность.*

Cümlə qrammatik strukturu dilin qanunlarına tabe olan, bitmiş bir fikri ifadə etmə vasitəsi kimi istifadə olunan nitq vahididir. Cümlə təkcə hər hansı bir obyektiv reallıq haqqında məlumat çatdırma vasitəsi deyil, həm də danışanın fikrə münasibətini bildirmə vasitəsidir. Cümlə bir sıra linqvistik və ekstralingvistik faktorlarla (məntiqi, psixoloji, fəlsəfi) əlaqədə olduğu üçün onun dəqiq təsvirini vermək o qədər də asan deyil. O.Musayevin fikrinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, cümlə sintaktik struktura, predikasiyaya və intonasiyaya malik olan nisbətən bitmiş fikir bildirən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunan mərkəzi sintaktik konstruksiya və dil vahididir. Bir dil vahidi kimi cümlənin ən əsas, ən vacib xüsusiyyətləri onun struktur xüsusiyyətləri, predikasiyası və semantik xüsusiyyətləridir.

Bildiyimiz kimi, cümlə həm dilə, həm də nitqə aiddir. Dilin sintaktik struktur nöqtəyi-nəzərdən müəyyən bir məqsəd və xüsusi intonasiya ilə yalnız həqiqi ünsiyyətdə gerçəkləşdikdə nitq vahidinə çevrilə bilər və ona bir söyləmə kimi istinad edilir. Cümlə obyektiv reallıq haqqında bitmiş bir fikri ifadə edən, müəyyən kommunikativ məqsəd daşıyan sözlər qrupu kimi təsvür edilir [7, 246]. Cümlə *predikativlik* (xəbərlik), *modallıq* və *inkarlıq* funksiyalarını yerinə yetirə bilər.

Predikativlik və ya xəbərlik kateqoriyası cümlənin nominativ məzmunu ilə obyektiv reallığı əlaqələndirən kateqoriyadır. Bu müddəə bir misalla izah edilə bilər. Məsələn, *spring*(yaz) və *come* (gəlmək) sözləri nominativ mənaya malik olduqlarına baxmayaraq hələ hökm ifadə edə bilmir və cümlə deyildir. Nominativ məzmun ilə obyektiv reallığı əlaqələndirmək üçün hadisəni onun icraçısı və baş verdiyi zaman ilə əlaqələndirmək lazımdır: *Spring comes. Spring has come. If only the spring came.* Bu artıq cümlədir, çünki özündə obyektiv gerçəklik haqda məlumat ehtiva edir.

V.G.Gak xəbərlik anlayışına üç əsas yanaşmanın olduğunu göstərmişdir. Bunlara məntiqi, denotativ (semantik) və formal yanaşmalar aiddir. Məntiqə əsaslanan sintaktik nəzəriyyələrdə predikativlik mübtədanın müəyyən xüsusiyyətlərini təyin edən akt kimi nəzərdən keçirilir [4,5]. Predikativliyə olan semantik yanaşmada isə o cümlə ilə obyektiv reallıq arasındakı münasibəti ifadə edir. Sintaktik nöqtəyi-nəzərdən isə, predikativlik müəyyən qrammatik kateqoriyaların köməyi ilə cümlədəki xəbər – mübtədə əlaqələrinin yaranması kimi qəbul olunur. Təqdim edilən hər üç yanaşma bir-biri ilə zidd deyil. Sadəcə olaraq, onlar xəbərlik anlayışının çoxtərəfli təbiəti və mahiyyətini müxtəlif aspektlərdən təhlil etmək imkanlarını əks etdirir. Predikativlik dedikdə, zaman, şəkil, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarının köməyi ilə xəbər və mübtədə arasında əlaqə kimi başa düşülür. Xəbərlik kateqoriyası özü-özlüyündə cümlənin aspektini müəyyən edir. Beləliklə, semantik aspekt cümlənin nominativ mənası, sintaktik aspekt isə, baş üzvlər arasındakı əlaqə kimi nəzərdən keçirilir. Ancaq predikativliyi intonasiya ilə ifadə olunan periferik cümlə strukturları da mövcuddur. Bu tip cümlələrə misal olaraq adlıq cümlələri göstərə bilərik. Məsələn: “Baku in the morning”.

Modallıq dedikdə, cümlənin məzmunu ilə danışan tərəfindən ifadə olunan obyektiv reallıq arasında əlaqə kimi başa düşülür. Modallıq modal feillər, zehni fəaliyyət bildirən feillər (believe, think), ayırıcı suallar (She is a doctor, isn't she?), söz sırası (10 minutes to home) və şəkil kateqoriyası vasitəsilə reallaşır. Modallığın iki növü müəyyənləşdirilir ki, bunlardan biri yalnız şəkil kateqoriyası ilə yaranan birinci dərəcəli modallıq, digəri isə, bütün yuxarıda sadalanan vasitələrlə formalaşan ikinci dərəcəli modallıqdır. Şəkil kateqoriyası modallığın mütləq ifadə vasitəsidir. Digər vasitələr isə istək və arzu ilə bağlıdır.

İnkarlıq kateqoriyası göstərir ki, cümlənin komponentləri arasında əlaqələr danışanın nöqtəyi- nəzərində həqiqətdə mövcud deyil. İnkarlığın ifadə edilməsi üçün inkarlıq bildirən elementlərdən istifadə olunur. Onlar cümlə və ya onun bir hissəsini inkara çevirə bilən dil vahidləridir. İnkar cümlələr bir neçə özünəməxsus xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Buna misal olaraq deyə bilərik ki, ingilis dilində elə sözlər vardır ki, onlar heç vaxt inkar cümlədə işlənmə bilməzlər. Məs: too, some əvəzliyi və onun törəmələri və s. İnkarlıq bildirən elementlərin bir neçə növü müəyyən edilir ki, bunlara qrammatik inkarlıq elementləri (*not inkar hissəciyi, no, noone, nobody, nothing və s əvəzlilikləri*), inkarlıq konstruksiyalar (*neither...nor*), leksik inkarlıq elementləri-inkarlıq mənasını ifadə edən leksik vahidlər (*lack, without, deny*) və söz düzəldici inkarlıq elementləri-inkarlıq bildirən suffiks və prefikslər (*il, im, in, ir, dis, mis*) aiddir.

Cümlənin struktur aspektləri cümlənin struktur qurulması ilə bağlı olub cümlənin yaranma mexanizmini və onun struktur tiplərini aşkara çıxarır. Qrammatik olaraq cümlə ən yüksək vahiddir və o bir müstəqil cümlədən, iki və daha artıq bir-biri ilə əlaqəli cümlədən ibarət ola bilər. Ortoqrafik və ritorik olaraq cümlə böyük hərflə başlayıb nöqtə, sual və ya nida işarəsi ilə bitir. Bildiyimiz kimi, cümlə məzmun, qrammatik quruluş və intonasiya baxımından tam və nisbətən müstəqil olan dilə bağlı qanunlara əsasən qurulan dil vahididir. Cümlələr struktur, forma və funksiya baxımından təsnif oluna bilər.

Struktur baxımdan cümlələr sadə-tək xəbərlə (monopredikat), mürəkkəb – bir neçə xəbərlə (polipredikatlı) olur.

Sadə cümlələr iki hissəyə bölünür: mübtədə və xəbər. Mübtədə sadə cümlədə ən əsas söz olub, feillə ifadə olunan hərəkətin icraçısı olan əşya və ya şəxsi bildirir. Mübtədə, adətən, isimlə (The children are crying.) ifadə olunsada əvəzlik (He is very diligent.), cerund (Reading is useful.), məsdər-lə də ifadə oluna bilər. Xəbəriyə, cümlədə mübtədə ilə sıx əlaqədə olub onun haqqında nə deyildiyini bildirir.

Mürəkkəb cümlələr bir-birilə bağlayıcılar vasitəsilə bağlanan iki və daha artıq müstəqil cümlədən ibarət olan cümlə növüdür. Müasir dilçilikdə mürəkkəb cümlənin iki növü müəyyənləşdirilir: tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlə.

Tabeli mürəkkəb cümlə bir baş cümlə və isim, zərf funksiyalarında çıxış edə bilən bir və ya bir neçə budaq cümlədən ibarət olur. Baş cümlə bir cümlə kimi təkildə müstəqil şəkildə mövcud ola bildiyi halda, budaq cümlə həmişə baş cümləyə bağlı olur və təkildə müstəqil şəkildə işləmə bilmir. Budaq cümlələr ismi (nominative clause), təyini (relative clause) və zərf (adverbial clause) olmaqla üç qrupa bölünür. İsmi budaq cümlələr isim kimi mübtədə, vasitəli tamamlıq və ismi xəbər funksiyasında işləmə bilər. Məsələn: “She said that she was guilty.” Təyin budaq cümlələr isə, baş cümlədəki isim və ya əvəzliyi təyin edir və, adətən, nisbi əvəzlilərdən istifadə olunmaqla yaranır. Məs: “The man who is standing near the door is my father”.

Zərf budaq cümlələr baş cümlədə işlənən feili təyin edir və tabelilik bağlayıcıları ilə təqdim olunur. Məs: “As soon as my mother comes, I’ll call you.”

Mürəkkəb cümlənin digər növü olan tabelsiz mürəkkəb cümlələr isə iki və daha artıq müstəqil cümlənin birləşməsindən yaranır və bir-birinə tabelsizlik bağlayıcıları və ya bağlayıcısız bağlanır. Məsələn: “He prefers to go to Greece, but I prefer to go to England.”

Qeyd etmək lazımdır ki, həm tabeli, həm də tabelsiz mürəkkəb cümlələrin tərkibində olan cümlələr həm bağlayıcı (sindetik), həm də bağlayıcı-sız (asindetik) şəkildə bağlana bilər.

Cümlə ünsiyyətin məqsədi prinsipinə görə də təsnif olunur. Qeyd edilən prinsipə görə, cümlələr dörd qrupa bölünür: nəqli, sual, əmr və nida cümlələr.

Nəqli cümlələr hər hansı bir fakt və hadisə haqqında məlumat vermə təsdiq və inkar etmə funksiyası daşıyır. İngilis dilinin qrammatik qanunlarına əsasən, bu tip cümlələrdə mübtəda xəbərdən öndə gəlməli (*She eats something*), inkar formada isə bir cümlədə yalnız bir inkar element işlənməlidir (*She does not eat anything və ya She eats nothing*).

Sual cümlələrindən hər hansı bir hadisə haqqında məlumat əldə etmək məqsədilə istifadə olunur və *mübtəda-xəbər* inversiyası vasitəsilə düzəlir. Sual cümlələri ümumi, xüsusi, seçmə (alternativ), ayırıcı (discantktiv) sual növlərinə bölünür.

Ümumi sual cümlələri xəbərin bir hissəsi ilə mübtədanın yerdəyişməsi vasitəsi ilə düzəlir və cavabında *hə* və ya *yox* cavablarından birini tələb edir. Bu tip cümlələr özü-özlüyündə bir neçə mənanı ifadə edə bilər.

Məlumat alma – “Can you speak French?”

Təəccüb, heyrət – “Haven't you read Shakespeare?”

R ritorik – “Is there anyone smarter than me?”

Sual cümlələrinin digər növü sual sözləri ilə başlayıb ümumi sualdakı söz sırası ilə davam edən növü xüsusi sual cümlələri adlanır. Məs: “How long have you been teaching this subject?”

Əmr cümlələri hər hansı bir hərəkətə təşviq etmə, əmr vermə, xahiş və ya dəvət etmə məqsədilə istifadə olunur. Məs: Close the door, please.

Nida cümlələri təəccüb, kədər, xoşbəxtlik, təşəkkür kimi hiss, həyəcan və emosiyaları bildirir, how və what sözlərindən birindən istifadə etməklə yaranır.

Məsələn: “How beautiful the girl is”.

Sadə cümlə termininin daha əvvəlki dövr dilçilik ədəbiyyatlarında verilmiş tərifləri onun mahiyyətinin açılmasında dolaşılıq yaradır. O mənbələrdə sadə cümlə yalnız bir əsas fikirdən ibarət cümlə kimi verilirdi. Ancaq bu fikirlə heç cür razılaşmaq olmaz, çünki bir əsas ideyanın nə olduğuna əmin olmaq mümkün deyil. Bir sadə cümlə bir qısa və sadə fikirdən və ya bir uzun və mürəkkəb fikirdən ibarət ola bilər. Məs: “Every aspect of life goes touched by different social classes.”

Ancaq bu elmi tədqiqat işində məqsəd ingilis dilində cümləni xüsusiylə də sadə cümləni bütün qrammatika növləri baxımından (ənənəvi, struktur və transformasional) təhlil etməkdir.

Ənənəvi qrammatikalara görə, cümlə "bitmiş bir fikir bildirən, xəbər və mübtədadan ibarət söz qrupudur. "Belə tərifdən narazı olan strukturalistlər və transformasional qrammatikanın nümayəndələri də daxil olmaqla, müasir qrammatiklər cümlənin bu tərifini qeyri-müəyyən və çox ümumi olduğuna görə tənqid etmişlər. Onlar belə bir tərifin bitmiş bir fikir bildirən, xəbər və mübtədadan ibarət istənilən söz qrupunu cümlə ola biləcəyi mənasını verə biləcəyini iddia edir. Bu ideya müəyyən dərəcədə doğru ola bilərdi, amma transformasionist ənənəvi qrammatiklərin verdiyi tərifin son hissəsini (bitmiş bir fikir) nəzərə almadıqları aydın görünür. Nəticə olaraq, digər qrammatiklər tərəfindən ənənəvi olanlara qarşı yönəldilmiş belə bir iddia bu qədər ağlabatan deyil. Buna görə, strukturalistlər nümunələri baxımından bir quruluşu görürlər, bəziləri isə, quruluşlardan ibarətdir və hələ də konstruksiyalardan (morfemlərdən) ibarət olan tərkiblərdən ibarətdir. Cümlənin söz və morfemlərdən ibarət konstruksiyalardan yarandığını bildirirdilər. Transformasionistlər cümləni ən azı bir üfüqi bir şaquli strukturdan ibarət (və ya əksinə) söz qrupu kimi izah etmişlər. Cümlənin tərifini üç növ qrammatika baxımından təqdim etdik, indi isə onların nöqtəyi-nəzərindən cümlə təhlilini daha dəqiq şəkildə nəzərdən keçirək. Məsələn: "The boy /read /the book."

Ənənəvi qrammatik təhlil nümunəsi: Analitik cəhətdən, şaquli xətt soldan elementlərə cümlənin mübtədası və sağdakı elementlər isə cümlənin əsasını, yəni xəbərini təşkil edir. Yəni də əyri xətt soldakı elementin cümlənin feili sağdakı elementin isə tamamlıq olduğunu göstərir. Sonra sözlər ayrı-ayrılıqda təhlil edilir. Məs: *boy* və *book* sözləri isimdir, birinci cümlənin mübtədası, ikinci isə, tamamlılıqdır. *Read* cümlədə feil *the* isə, artikldır.

Struktur Grammatikanın təhlil nümunəsi

The boy read the book. Strukturalistlərə görə, yuxarıdakı cümlənin strukturu belədir: DETERMINER+NOUN+TRANSITIVE VERB+DIRECT OBJECT

Transformasional /Generativ qrammatik təhlil nümunəsi. *The boy read the book*. Cümlə noun phrase və verb phrase olaraq iki qrupa bölünür. S(Sentence)/ NP +VP=The student=read the book. NP (noun phrase) özü də artikl *the* və isim *boy*-dan ibarətdir.VP (verb phrase) isə, V+NP yəni feil *read* NP artikl *the* və isim *book* birləşməsindən təşkil olunub.

Göründüyü kimi, hər üç təhlil nümunəsində də təqdim olunmuş məlumat eyni görünür, lakin onlar tamamilə fərqlidir. Məsələn, ənənəvi qrammatik təhlil vəziyyətində biz əsasən, beş sözə (The, boy, read, the, book) mali-

kiksə transformasional qrammatikanın təhlilinə görə cümlə üç hissəyə bölünür; (The boy, read, the book). Bunun əvəzinə, struktur qrammatik təhlili vəziyyətində biz bu beş elementə malik olan cümlə beş elementə bölünmüş olacaq. Nəticədə, nəənənəvi qrammatika, nə də struktur qrammatikası bu elementlərin daha böyük elementlər yaratmaq üçün necə birləşdiyini və ya bir-birilə necə əlaqələndiyini söyləyə bilmir. Bunun əvəzinə, transformasional/ generativ qrammatika, bütün elementin parçalarının necə parçalandığını və ən yüksək səviyyə olan cümlə səviyyəsinə çatmaq üçün bu hissələrin daha böyük elementlərlə birləşdirildiklərini izah etməklə bu problemi həll etmiş kimi görünür.

Sadə cümləyə verilən təriflər arasında Longman qrammatikasının fikri də nəzəri cəlb edir. Sadə cümlə bir mübtədasi və bir xəbəri olan cümlə kimi təsvir edilmişdir. Ancaq bu fikirlərdə tam olaraq razılaşmaq olmaz, çünki iki və daha artıq mübtədali, xəbərlə, vasitəli və vasitəsiz tamamlıqlı sadə cümlələrə də rast gəlmək mümkündür. Bunlara misal olaraq aşağıdakı cümlələri göstərmək olar.

Subject – *Jack and Kelly are playing football.*

Verb – *The child approached and knocked the door.*

Direct object – *She helped her mother and sister.*

İndirect object – *They have lost their bags and wallets.*

Predicate Adjective – *She became happy and satisfied.*

Object of preposition – *My competetion took place in London and Liverpool.*

Tədqiqat göstərir ki, sadə cümlənin 7 növü müəyyənləşdirilə bilər. Qrammatik araşdırmalarda sadə cümlənin növlərinin feillərin növlərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirildiyi göstərilir. Bu təhlil sadə cümlə kateqoriyasının hər biri fərqli fel tipinə əsaslanan 7 fərqli variasiyasının olduğunu aşkara çıxarır. Bağlayıcı fellər iki fərqli sadə cümlə növünü müəyyənləşdirərkən (S-V-SP, S-V-A)təsirsiz fellər yalnız bir növə (S-V) ehtiva edir. Təsirli feillər vasitəsi ilə isə, sadə cümlələrin 4 mümkün növü ortaya çıxır. Bunlara da 1) S-V-DO, 2) S-V-DO-OP, 3) S-V-O-A, 4) S-V-IO-DO strukturları aiddir. Bildiyimiz kimi, təsirsiz feillərin tamamlığı olmur. Onlar sadəcə mübtədə və xəbərlə tamamlanırlar. Zərfliklər təsirsiz fellərin təqdim etdiyi S-V konstruksiyasına daxil ola bilər, ancaq onlarsız da konstruksiya sintaktik cəhətdən tam sayılır. Məsələn: “The man is working/ The man is working hard.”

Təsirli feillər mütləq özləri ilə tamamlıq işlənməsini tələb edir. Daha doğrusu, bu tip feillərin tamamlıq yaxud da bir zərflik, bir tamamlıq tələb etdiyini desək daha doğru olar. Bu tip feillərin təqdim etdiyi sadə cümlə konstruksiyalarına aşağıdakı misallar göstərə bilər.

S-V-DO __*My mother gave a present.*

S-V-IO-DO __*My mother gave me a present.*

S-V-O-A __*She put the pen on the table.*

S-V-DO-OP __*She thinks the film exciting.*

Təsirli feillərin təqdim etdiyi strukturlardan xüsusi diqqət tələb edən S-V-O-A-dır. Çünki bu strukturda zərflik ən vacib elementdir. Deyə bilərik ki, bu növdə işlənən bilən yalnız bir neçə feil vardır. Məs: “My mother put the vase.” Bu cümlə mütləq haraya sualına cavab verən zərfliyin işlənməsi şərtidir. “My mother put the vase on the table.”

Bağlayıcı feillər (smell, be, remain, get, look, taste) cümlənin mübtədası haqqında daha çox məlumat vermək üçün sifət və ismi birləşmələri onunla birləşdirir. Bağlayıcı feillərin bəziləri yalnız sifətləri tamlayıcı olaraq götürə bildikləri halda digərləri həm sifət, həm də ismi birləşmələrlə işlənən bilər. Qeyd edildiyi kimi, bağlayıcı feillər iki sadə cümlə konstruksiyası yaradır.

S-V-SP __*The flowers smell nice.*

S-V-A __*The magazine is on the shelf.*

Yuxarıda göstərilən bütün fikirləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, cümlədil vəziyyəti, ünsiyyət funksiyası, quruluş sxemi, predikativlik, nisbi semantik tamamlanma və intonasiya tamamlanması xüsusiyyətlərdən ibarət sözlər toplusudur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 260s.
2. Ağayeva F. Modallıq sintaktik-semantik əlamət kimi//Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Bakı: ADU nəşri, 1983, s.45-51.
3. Адамец П., Грабе В. Трансформация, синтаксическая парадигматика и члены предложения. Прага: Slavia, 1968, с.185-192.
4. Burten-Roberts, N. (2011). *Analysing Sentence: An Introduction to English Syntax*. UK: Longman, - Learning about language, Pearson Education Limited England, 1948, 279 p.
5. Dwight Bolinger (1986). *Intonation and its parts: melody in spoken English*. London: Edward Arnold. Pp. xiii + 421.
6. Гак В.Г. Об общих факторах вариативности в языке, Степановские чтения. Проблема вариативности в романских и германских языках: Тезисы докладов и сообщений Международной конференции. М.: Изд-во РУДН, 2001, с. 4-5.
7. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1996, 392.
8. Noam Chomsky. *Syntactic Structures*. Ossining, NY: Walter de Gruyter, Inc., 2002, 117p.

9. Попова З.Д. Минимальные и расширенные структурные схемы простого предложения как однопорядковые знаки пропозитивных концептов // Традиционное и новое в русской грамматике. Москва: Индрик, 2001, с. 115-229.

Izaura Shirinova

Summary

On the issue of different approaches to the problem of sentence and its classification in English

The article refers to the problem of sentence, which is regarded as a center of syntactic system, and its classification in modern linguistics. The researches done on this theme make it clear that there are quite different approaches towards the classification of sentence. Summarizing all the above mentioned view points the notion of sentence can be concluded as a group of words having the following characteristic features: language status, communicative function, structural scheme, predicativity, modality, relative semantic completion and intonational completion.

Изаура Ширинова

Резюме

К вопросу о разных подходах к проблеме предложения и его классификации на английском языке

В статье рассматривается проблема предложения, которое исследуется как центр синтаксической системы и его классификации в современной лингвистике. Исследования, проведенные на эту тему, дают понять, что существуют совершенно разные подходы к классификации предложений. Обобщая имеющиеся основные позиции и точки зрения по данной проблеме, понятие предложение можно охарактеризовать по релевантным признакам: языковой статус, коммуникативная функция, структурная схема, предикативность, модальность, относительное семантическое и интонационное завершение.

Rəyçi: fil.f.d.S.Məmmədova

Maya Əhmədova
BSU, doktorant
ahmadova_maya@bk.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ VASİTƏSİZ NİTQ AKTININ TİPLƏRİ

Açar sözlər: *mətn, nitq, kommunikasiya, bilavasitə, propozisiya, subpropozisiya.*

Key words: *text, speech, communication, direct, propositional, subproposition.*

Ключевые слова: *текст, речь, общение, прямое, пропозициональное, подпредложение.*

Son dövrlərdə dilçilikdə nitq aktı nəzəriyyəsi və praqmatika adlanan iki istiqamət inkişaf etməyə başlamışdır. Bu iki istiqamət arasında kəskin sədd qoymaq olmaz; onlar bir-biri ilə üzvü şəkildə bağlıdır. Nitq aktı nəzəriyyəsi praqmatikadan asılı olmayaraq fəlsəfi dilçilik kontekstində L. Vigenşteynin təsiri altında formalaşmışdır. Lakin praqmatika başqa mənbədən-semiotikadan nitq aktı nəzəriyyəsi fonunda meydana gəlmişdir. Lakin onlar arasında fərq bundadır ki, sözün fəaliyyətə çevrilməsi nitq aktında, presuppozisiyalar isə praqmatikada öyrənilir. Bu sahə üzrə mütəxəssislər qeyd edirlər ki, nitq aktı praqmatikanın əsas anlayışıdır. Nitq aktı ilə kontekstin qarşılıqlı əlaqəsi praqmatik tədqiqatların əsasını təşkil edir. Praqmatik aspektə presuppozisiyalar, nitqdə modal çalarlar, danışanla dinləyən arasında sosial-təsir qaydaları daxildir. Presuppozisiya anlayışı söyləmin həqiqət və “yalan” olması faktorları ilə də sıx bağlıdır. Nitq aktı nəzəriyyəsi meydana gələnə qədər sözün və sözlər qrupunun mənası qrammatik kateqoriyalara nəzərən öyrənilirdi. Lakin linqvistik praqmatika meydana gələndən sonra onun kommunikativ məqsədlərlə və situasiya ilə bağlı şəkildə öyrənilməsi başlanır. Beləliklə, sözün mənasına praqmatik yanaşma ənənəvi dilçilikdə sözün mənasına olan nöqtəyi-nəzəri dəyişdirdi.

Məsələnin qoyuluşu: Nitq aktı kontekstində praqmatikanın iki anlayışına-propozisiya və presuppozisiyaya aid çoxlu tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Nəzəri dilçilikdə bu iki anlayış barədə yekdil fikir yoxdur.

Propozisiya modal və kommunikativ paradigmanın semantik invariantıdır. Bu termin dilçiliyə məntiqdən gəlmiş və dilçilikdə cümlə və ya mətni bildirmişdir. Müasir mətn nəzəriyyəsində propozisiya mətnin semantik və informativ məzmununu bildirmək üçün istifadə olunur.

T. Van Deyk mətnin mənasının propozisiya ilə müəyyənləşdirmək ideyasını irəli sürür və propozisiyanın ən mühümünü mətnin teması adlandırır [1]. Biz də bu məqalədə T. Van Deykin bu konsepsiyasından çıxış edəcəyik. Nitq aktının bilvasitə və bilavasitə deyə iki yerə bölünməsi onu göstərir ki, söyləmin forması ilə kommunikativ funksiyası həmişə üst-üstə düşmüşür. Bu məsələlərdən bəhs edərkən Q.P. Qrays söyləmlərin ifadə etdikləri mənalara iki yerə bölür: "О чем говорится и что подразумевается. То, что говорится, совпадает с логическим содержанием высказывания. Вся остальная часть информации высказывания – выводное значение – «импликация» [2, 41-58]. Sintaktik strukturun kommunikasiya prosesində böyük imkanları vardır; yəni nəqli cümlə həmişə təsdiq və ya inkarı bildirmir; əmr təkcə tələb və əmri bildirmir, eləcə də sual cümləsi. Söyləmlərin konkret mənası məntiqi əsasla söykənir. Əgər söyləmin mənası ünsiyyət tezisində nəzərə alınarsa, onda fikir bilavasitə ifadə olunmuş olur. Birbaşa və vasitəsiz nitq aktı söyləmin semantik sahəsi ilə əlaqədardır ki, bu da pragmatika ilə sıx bağlıdır. Nəticə etibarlı ilə söyləmin nəinki əsas mənası, həm də əlavə mənası ifadə olunmuş olur. V.Q. Qak bunu nəzərdə tutaraq qeyd edir ki, vasitəsiz nitq aktının vasitəli nitq aktına qarşı dayanması danışanın illokusiyasından asılıdır: "В косвенных речевых актах данный эффект не соответствует прямому значению высказывания, но обуславливается фоновыми знаниями – пресуппозицией – говорящих и условиями общения" [5]. Bilavasitə nitq aktı nəqli, sual, nida və əmr cümləsi formasında ifadə oluna bilər. Onların hamısında propozisiya eyni prinsiplə qurulur, lakin supropozisiya isə situasiyaya uyğun olaraq məna ifadə edir. Onları nəzərdən keçirək:

Sual cümləsi formasında: Sual formalı vasitəsiz nitq aktlarının cavabı özündədir. Onların funksiyası nitq aktında müəllifin fikirlərini, ideyalarını qabartmaqdır. Məsələn, "This little fool," she thought, "imagines himself to be in love with me. Why should he not become my servant instead of the General's? He is good-natured, obliging, and understand dress; and besides it will keep him out of mischief. He is positively too pretty to be unattached." That night she talked over the General, who was already somewhat ashamed of his vivacity; and Harry was transferred to the feminine department, where his life was little short of heavenly" (Nəyə görə onun əvəzinə generalın xidmətçisi olmasın) [8] "Why should he not become my servant instead of the General's?" (Nəyə görə ondansa generalın xidmətçisi olmasın) – propozision vəziyyətdə: "Generalın xidmətçisi olmaq daha yaxşıdır" anlamındadır. Qeyd olunan sualın aparıcı mənası da budur. Ona görə də o digər şəxsə cavab tələb etmir, cavab müəllifin ifadə etdiyi propozisiyadır, onu kənarında axtarmağa ehtiyac qalmır. Digər misal:

– *Mən boyda oğulun anası düşmənlə danışığa getsin?*

– *Bəs Trabzonda Fateh Sultan Məhəmmədlə niyə danışığa getmişdim?*

– *Onda qohumlarımız dar ayaqda idi. Rəhmətlik imperator dördüncü İohannın qardaşı Davusu xilas eləmək istəyirdik. Goruna lə'nət. Necə ki, oldu. Əlinə dönüm o Fateh Məhəmmədin, yeddi oğlunun özüylə bərabər başını vurdurdu [6,4]. Burada da “ danışığa oğul getməlidir” propozisiyası verilmiş sualın cavabını təmin edir.*

Nitqdə ritorik sual fikrin qabardılmasına xidmət edir. Vasitəsiz nitq aktında mövcud situasiyada fikrin canlı ifadəsinə xidmət edir:

1. “...On waking, he found himself on the green knoll whence he had first seen the old man of the Glen. He rubbed his eyes - it was a bright sunny morning. The birds were hopping and twittering among the bushes, and the eagle was breasting the pure mountain breeze. "Surely," thought Rip, "I have not slept here all night?" He recalled the occurrences before he felt asleep. The strange man with a keg of liquor - the mountain ravine - the wild retreat among the rocks - the woebegone party at nine-pins - the flagon - "Oh! That flagon! that wicked flagon!" thought Rip - "what excuse shall I make to Dame Van Winkle!?" [8]

...Yuxudan oyananda özünü ilk dəfə qoca Qlen ilə rastlaşdığı yaşıl təpədə gördü. O, gözlərini sildi-parlaq günəşli bir səhər idi. Quşlar kolların arasında o tərəf bu tərəfə hoppanır və cəh-cəh vururdular, və qartal təmiz dağ havasını ciyərlərinə çəkirdi. “Əlbəttə,” Rip öz-özünə düşündü, “Mən bütün gecəni burada yatmamışam?” O yuxuya getməzdən öncə bütün baş verənləri xatırlamağa çalışdı. İçki çəlləkli yad adam-dağ yarganı-qayalararası vəhşi geri çəkilmə, doqquz iynəli vobegon sənliyi- flaqon - "Oh! Bu flaqon! o pis flaqon!" Rip düşündü - "Dame Van Wink-ə mən nə bəhanə edim!?"

2. "Did not I tell you?" cried the maid in triumph. "I told you I thought worse than nothing of your Lady Vandeleur; and if you had an eye in your head you might see what she is for yourself. An ungrateful minx, I will be bound for that!" [8]

... "Sizə demədim?" – xidmətçi zəfərlə qışqırdı. "Xanım Vandeleurun kimsədən daha pis olduğunu düşündüyümü söylədim; başınızda bir gözüünüz varsa, onun özü üçün nə olduğunu görə bilərsiniz. Bir nankor, siz onu görə bilərsiniz, o, kimdir ki?"

Verilmiş birinci misalda "I have not slept here all night?", "Mən bütün gecəni yatmamışammm?", ikinci misalda "I will be bound for that!" (Siz onu görə bilərsiniz, o, kimdir sualının cavabı həmin cümlənin propozisiyasındadır və nitqdə müəllif qəhrəmanın dilində bu məqamı canlı şəkildə nəzərə çatdırmaq üçün sual intonasiyasından istifadə edir. Başqa misal:

Sara xatun çadırın ağzında dayanmışdı. Sultanın əynində zirehi görəndə azacıq başı gicəldi, sonra da yüngülcə ağrı başladı. Demək o artıq döyüşə hazırdır. Şəxsən özü qılınc çalmağa hazırdır. Amma yox, bu təkbətək onun oğlu Uzun Həsənlə döyüşsə çox dözə bilməz. Bunun qoşunu və var-dövləti çoxdur. Çox olar da! Teymur Hindistanın almasına, ləl cəvahiratına, qızılına, Osmanlıların neçə yüz il yığdıqları xəzinəsinə sahib olmadımı? (Teymur osmanlıların xəzinəsini ələ keçirmişdir) [6, 10].

Burada da “Osmanlıların neçə yüz il yığdıqları xəzinəsinə sahib olmadımı?” vasitəsiz nitq aktının propozisiyası belədir: “Teymurilər osmanlıların zəngin xəzinəsinə sahib oldu” .

Sual fonlu vasitəsiz nitq aktında sual nitqi ritorik baxımdan bəzəyir, onu cəlbedici edir:

1.. "Yes, Charlie," she returned, talking his hand in hers, "I know your motto better than you know yourself. 'And Clara before the family!' Is not that the second part of it? Indeed, you are the best of brothers, and I love you dearly [8].

.. "Bəli, Çarli," o qayıtdı onun əlini öz əlinə alaraq dedi: "Mən sizin şüarınızı sizdən daha yaxşı bilirəm" Və Klara ailənin önündə! "Bu, devizimizin ikinci hissəsi deyil? Həqiqətən, qardaşların ən yaxşısısan, mən də səni çox sevirəm

2.. "Heavens!" cried he, "where was my head? And whether have I wandered?"

(Mənim başım harda idi?) [8].

Birinci misaldakı " 'Is not that the second part of it?', ikinci misaldakı "where was my head" mətnə xüsusi ton verir, ünsiyyət prosesində onun estetik dəyərini artırır. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinə aid misallarda da özünü göstərir.

1. "– Mən sənin səhər gedib axşam gəlməyinə dözə bilmirəm. Üç-dörd ay getməyinə necə dözəcəyəm?!

– Bu lazımdı. Getməmişdən qabaq gərək sən qardaşından icazə alasan. Deyəsən ki, Şeyx Heydər qəzavata gedir. Dağıstanda müsəlmanlığı qəbul eləməyənlər var, gedir din yolunda vuruşmağa. Aləmşahbəyim onu bərk-bərk qucaqlamışdı. Sanki əri elə indi yola düşür, o da tutub saxlamaq üçün bütün gücünü sərf eləyir.

– Yenə vuruşma, yenə Şirvan? Bu Şirvandan doymadınız?. (Vuruşmalardan, Şirvandan təngə gəlmədiniz?) [6, 25].

2. Əbih Sultan bunların hamısını eşitmişdi. Amma onu təzədən danışıdırıb özündə yəqinlik hasil eləmək istəyirdi, görsün doğrudanmı o Muraddır, ya yox.

Murad soruşdu.

– *Sən ki, sarayda məşhur adam idin, bu nə gündü düşmüşən?*

– *Sarayın vəfası bundan artıq olacaq?! (sarayın vəfası yoxdur)*[6,79].

Birinci misalda – *Yenə vuruşma, yenə Şirvan? Bu Şirvandan doymadınız? ”, ikinci misalda ” – Sarayın vəfası bundan artıq olacaq?! ”* ingilis dilinə aid izah etdiyimiz misalların analoqudur.

Nida cümləsi: Nida cümlələri, adətən, hiss, emosiya, həyəcan bildirir. Sual formalı vasitəsiz kommunikativ aktda propozisiya həmin fonun altında gizlənir və ondan daha geniş məna ifadə edir:

1."Good God!" said Harry, "I am lost!" His mind raced backwards into the past with the incalculable velocity of thought, and he began to comprehend his day's adventures, to conceive them as a whole, and to recognize the sad imbroglio in which his own character and fortunes had become involved. He looked round him as if for help, but he was alone in the garden, with his scattered diamonds and his redoubtable interlocutor; and when he gave ear, there was no sound but the rustle of the leaves and the hurried pulsation of his heart. It was little wonder if the young man felt himself deserted by his spirits, and with a broken voice repeated his last ejaculation: "I am lost R.L.Stevenson "The Rajah's Diamond" – [8]

2."Here is a fine afternoon, Mr. Rolles," said he, "a fine afternoon, as sure as God made it! And here is a young friend of mine who had a fancy to look at my roses. I took the liberty to bring him in, for I thought none of the lodgers would object" [8].

Birinci misalda. "Good God!" (!"(Mən ölmüşəm!), ikincidə isə "a fine afternoon, as sure as God made it!" (Allah onu gözəl vaxtında yaradıb) vasitəsiz kommunikativ akta xidmət edir. Burada söhbət təkcə ölməkdən, nə də onun yaranışından deyil, daha geniş anlamdan gedir; ona rəğbətdən, onun gözəlliyindən, ona olan xoş münasibətdən gedir.

Azərbaycan dilindəki misallara baxaq: *1.Məmmədhəsən əmi dübarə cavab verdi ki, görüşməyin hər halda mənfəəti var; çünki görüşmək olmasa, ortalıqdan mehribançılıq götürülər.Oturan kəndlilər bu xüsusda hamısı Məmmədhəsən əminin tərəfində idilər; çünki hərçənd Məşədi Orucun məsələsi dərin məsələdi, amma hamıya qərib görsəndi. Necə ola bilər ki, birisi ziyarətdən gələ, gedib onnan görüşməyəsen?!. (Ziyarətdən gələnlə görüşməliyik)* [7,50].

2. *Alapaça dərəni keçib kişnəyə-kişnəyə obadan çıxanda özünü alaçlıqlara çatdırıb görmüşdü ki, mixa bir at bağlanıb. Açıb minmişdi, səslənmişdi ki, Alapaçanı apardılar. Bu obada Alapaçanın tozuna çatan at yox idi.*

Amma mindiyi madyanı döyə-döyə Alapaçanın izinə salmışdı. Ay işığında Alapaçanın nalı parıldayırdı.

– Namərd, gör sənə nə edəcəyəm!? (*sənin cəzanı verəcəyəm*)[6,57].
Birinci misalda

“Ziyarətdən gələnin görüşünə getməməyin təəccüblə qarşılanması onun dar mənasıdır, lakin o, vacibatın hamıya aid olması və ona əməl olunması həmin vasitəsiz kommunikativ aktın geniş mənasıdır. İkinci misalda da bu nüans mövcuddur; nəinki əvəzini çıxacağam, həm də sənə lazımi cəzanı verəcəyəm.

Nida formalı vasitəsiz nitq aktında hiss-emosiya arxasında propozisiya çox aydınlıqla ifadə oluna bilinir:

1..“Did not I tell you?” cried the maid in triumph. “I told you I thought worse than nothing of your Lady Vandeleur; and if you had an eye in your head you might see what she is for yourself. An ungrateful minx, I will be bound for that” [8] I will be bound for that!”(O kimdir ki!)

2..“You put yourself very much about with no occasion,” answered Prudence. “Let your General knock, he will do no more than blister his hands. Do you think I would keep you here if I were not sure to save you? Oh, no, I am a good friend to those that please me! And we have a back door upon another lane. But,” she added, checking him, for he had got upon his feet immediately on this welcome news, “but I will not show where it is unless you kiss me. Will you, Harry?” !”[8]

3.Harry at once made his escape from the drawing-room; and as he ran upstairs he could hear the General'd voice upraised in declamation, and the thin tones of Lady Vandeleur planting icy repartees at every opening. How cordially he admired the wife! How skillfully she could evade an awkward question! With what secure effrontery she repeated her instructions under the very guns of the enemy! And on the other hand, how he detested the husband! [8]

Azərbaycan dilindəki misallara müraciət edək:

1.Aşağı qala ilə onların arasındakı qapının kilidinin səsi eşidildi. Sultanəlinin gözləri içəri girən adamlarda idi. Bu ucaboy, sifəti çox tanış gələn kişinin başında dilim-dilim qırmızı çalma vardı.

– Ana, qızılbaşlar!

– Hüseyin Lələ?!

Aləmşahbəyim sevincindən qışqırdı, səsi batdı. Bəli, gələn Hüseyin Lələ idi. Yetirən kimi o, Sultanəlini bağrına basdı. İsmayıl yeriyib onu itələdi. (Xilaskarlarımız, tərəfdarlarımız gəldi) [6, 95].

2.. *Gölün qırağında çiçəklərin, otların arasından qara torpaq yumşalmışdı, oradan sısqaxınla su axırdı. Sultanəli qızıl kəmərinə keçirdiyi üstündə zümrüd qaşları olan qızıl işləməli qılıncını açıb yerə qoydu, əyilib torpağı təmizlədi. Su azacıq bulandı, durulanda gözünü təmizlədiyi bulaqdan dumduru su axmağa başladı. O, bulaq açmışdı. Əllərini yudu, bulağın qabağına xırda daşlar düzdü, su şişdi. Bundan sonra dizini torpağa qoyub əyildi, dodaqlarını söykəyib o sudan içdi.*

– *Sultanəli bulağı!.(Nə şirin, gözəl bulaqdır)[6,114].*

3.*Amma... Elə onlar istədiyi oldu. Əbih Sultan atını gölə tərəf döndərdi, bir an dayanıb*

baxdı, quşların səsinə qulaq asdı. Qəribədir bu dünya... Onu hamı sevir. Onun gözəlliyindən boynu vurulmaq üçün kötüyün yanına gətirilən, insanların xoşbəxtliyi naminə qurban gedən də,insanları ümitsiz qoyub qılıncı başa endirən də. Kəpənəklərin uçuşu, arıların vızıltısı, suyun şırıltısı Əbih Sultanın da xoşuna gəlirdi.

– *Burada dincliyinizi alın. Ətrafa keşikçilər qoyun. Bir adamı Ərdəbilə tərəf buraxmayın.*

Belə gözəl yeri o dərviş nəvələrinə verməkmi olar!. (Belə gözəl yeri dərvişlərə vermək olmaz). [6,116].

Nida fonlu vasitəsiz nitq aktında müqayisə və inkar mənası da emosional tərzdə öz ifadəsini tapır: 1.Onlar səs-səsə verib cıgırışmağa başladılar.

– *Vallah Sultan ağa, hec ola bilməz! Dünyada heç kəsə etibar yoxdur. İrənin naməlum seyidləri hara, biz hara! Sultan ağa, heç ola bilməz! (İrənin naməlum seyidləri deyilik) [7, 137].*

2.– *Xeyr, yalan sözdü. Mən özüm bilirəm yalan sözdü. Niyə, mən axmaq deyiləm ki! Bir eşşək ilə körpü tikilər? Bu sözü də yiyəsi deyibdi, elə Xudayar bəyin övrəti deyibdi.*

– *Xeyr, yalandı . Mən özüm bilirəm yalandı ...(Mən aldanan deyiləm) [7,92].*

Nəqli cümlələr adi təsviri cümlələrdir və özünəməxsus intonasiya ilə deyilir. Vasitəsiz kommunikativ akt kimi işləyəndə cümlənin mahiyyəti o formanın içində gizlənilir; mahiyyətə ondan başqa məna çıxarılır:

1."Will you look at this, madam?" cried he. "Will you have the goodness to look at this document? I know well enough you married me for my money, and I hope I can make as great allowances as any other man in the service; but, as sure a" [8]

2."Rip's story was soon told, for the whole twenty years had been to him but as one night. The neighbors stared when they heard it; some were seen to wink at each other, and put their tongues in their cheeks: and the

self-important man in the cocked hat, who, when the alarm was over, had returned to the field, screwed down the corners of his mouth, and shook his head - upon which there was a general shaking of the head throughout the assemblage” [8].

Birinci cümlədə” I know well enough you married me for my money” (Sən mənə puluma görə gəlmişən” ifadəsinin propozisiyası belədir: Sən mənə sevmirsən; ikinci cümlədə isə:” Rip's story was soon told, for the whole twenty years had been to him but as one night “İyirmi il bir gecə kimi gəlib keçdi” propozisiya “ vaxt tez gəlib keçicidir.

Azərbaycan dilində də analoji misalları görürük:

1. *Məmmədhüseynin kirvə oğlusu Qurtbasar kəndindən buna bir quzu sovqat göndərmişdi. Kəblə Məmmədhüseyn istədi quzunu kəsə, amma heyvanın belini əlləri ilə sığallayıb, bıçağı tulladı yerə və arvadına dedi ki:*

– *Bir sümükənən bir dəridən savayı bir şey yoxdu” [8, 195].*

2. *Məmmədhüseynə tərəfə başladı addax-buddax danışmağa:*

– *Hələ pulu qalır? Niyə qalır? Niyə indiyə kimi qalır? Yaxşı, verrəm get-get! Niyə quzu? Hansı quzu? Hələ xırda pul yoxdu. Vəliquluya deyərəm versin...Nə durmusan dağ başında... – Oxuya-oxuya qaçdıqonaqların yanına; cibindən bir dəstə kağız pul çıxartdı, bir üçlük taxdı qaval çalanın papağına və bir üçlük də atdı Vəliquluya ki,versin Məmmədhüseynə[8].*

İngilis və Azərbaycan dillərində vasitəsiz nitq aktı üzrə aparılan tədqiqat belə bir linqvistik reallığı üzə çıxartdı ki, hər iki dildə vasitəsiz nitq aktı oxşar qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir və onların kommunikasiya prosesində müstəsna dərəcədə incə funksiyası vardır. Eyni zamanda, sual əsasla vasitəsiz nitq aktı hər iki dildə daha geniş işlək dairəsinə malikdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Dijk Van T. Text and Context. L.1977.
2. Grice, H.P. Logic and Semantics [Текст] / H.P. Grice. – New York: Academic Press, 1975, – Vol. 3.
3. Lakoff, R. The pragmatics of modality [Текст] / R. Lakoff // Papers from the 8-th Regional Meeting. – Chicago, 1972. – P. 155-159.
4. Serl C.R.. Косвенные речевые акты [Текст] / Дж.Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986, – Вып. 17. – С. 195-222;
5. Колоколова Н.М.Прямые и косвенные способы выражения речевого акта, структурно-семантическая модель речевого акта обещания: chelovek nauka.com/kosvennyu-rechevoy-akt-kak-yavlenie-dialoga-opyt-kognitivnogo-modelirovaniya).

Bədii ədəbiyyat

6. Kərimzadə Q. Xudafərin Körpüsü. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1982, 2002.
7. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cildə. IV cild. Bakı: "Öndər", 2004, 664 səh.
8. Stevenson R. L. "The Rajah's Diamond" - P. Л. Стивенсон "Алмаз Раджи" Story of the Bandbox – "Повесть о шляпной картонке"

Maya Ahmadova

Summary

Types of direct speech act in english and azerbaijani languages

The comparison of the types of direct speech act in English and Azerbaijani languages shows that such linguistic reality is included in the fact that the direct speech act in both languages has the same grammatical function as the corresponding grammatical actand performs an exceptionally fine function in the communication process. At the same time, the interrogative act is in the main wider functional area in both languages.

The article proves that, depending on the pragmatics, the syntactic structure of the language expands the functional sphere.

Мая Ахмедова

Резюме

Типы непосредственного речевого акта в английском и азербайджанском языках

Сопоставление типов непосредственного речевого акта в английском и азербайджанском языках показало, что отмеченная языковая реальность заключается в том, что в обоих языках непосредственный речевой акт имеет схожие грамматические особенности и выполняет исключительно тонкую функцию в процессе общения. В то же время, вопросительный тип речевого акта является в основном более широкой функциональной областью в обоих языках.

В статье показано, что в зависимости от прагматики синтаксическая структура языка расширяет функциональную сферу.

Rəyçi: fil.f.d., prof.Ş.Hüseynov

Fatimə Vəliyeva
BSU

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏMR CÜMLƏSİ ŞƏKLİNDƏ FORMALAŞAN AFORİZMLƏR

Açar sözlər: *əmr cümləsi, aforizmlər, cümlə tipləri, sintaktik xüsusiyyətlər, linqvistik təhlil.*

Ключевые слова: *повелительное предложение, афоризмы, типы предложений, синтаксические признаки, лингвистический анализ.*

Keywords: *imperative sentence, aphorisms, sentence types, syntactic features, linguistic analysis.*

Azərbaycan dilində aforizmlərin mühüm bir hissəsini də əmr cümləsi şəklində formalaşmış ifadələr təşkil edir. Mövzunun mahiyyətini tam başa düşmək, əmr cümləsinin xarakterik xüsusiyyətləri, onu məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin digər növlərindən fərqləndirən əsas əlamətləri daha dərinləndirən anlamaq üçün əmr cümləsi ilə bağlı aparılan tədqiqatlara qısa nəzər salmağı məqsəduyğun bilirik. Əvvəlcə əmr cümləsinə verilən tərifi diqqət yetirək. “Əmr, xahiş, arzu, məsləhət, nəsihət, çağırış və s. bildirən cümlələrə əmr cümləsi deyilir”. Əmr cümləsi ilə bağlı geniş araşdırmalar aparan professor Qəzənfər Kazımovun tədqiqatlarında ümumi fikir belədir ki, cümlənin bu növü danışan şəxsin fikirlərini, arzu və istəyini, işə, hərəkətə münasibətini müxtəlif çalarda ifadə edir. Əmr cümləsinə dair nümunələrin əksəriyyətində bir növü xitabların iştirakını görmək olur [6, 95]. Dahi Azərbaycan şairi Nəsimi yaradıcılığında süzülüb gələn və geniş dairədə istifadə edilən aşağıdakı aforizmdə də biz bu faktı müşahidə edirik.

Dünya duracaq yer deyil, ey can, səfə reylə!... [5].

Xalq arasında “Dünya durulacaq dünya deyil, köçüb getmək əfzəldi” şəklində yayılan və bu məzmunu yaxın hikmətli ifadəyə rast gəlinir. Aparılan araşdırmalara əsaslanaraq, deyə bilərik ki, əmr cümləsinin formalaşmasında əsas rolu intonasiya oynayır. Lakin bununla belə feilin əmr forması, əmr ədatları və feilin əmr hökmündə işlədilən digər formaları da belə cümlələrin yaranmasında fəal çıxış edir. Əmr cümləsinin xəbəri əsasən feilin əmr şəklində olur. Dahi Nizami yaradıcılığında götürülən aşağıdakı aforizmə baxaq:

*Amandır, aqlını unutma ki, sən
Gülünü tikana dəyişməyəsen* [10, 196].

Tədqiqatlara istinad edərək deyə bilərik ki, “əmr cümləsi” termini əsasən şərti xarakter daşıyır. Çünki əmr cümlələri təkcə təkid, əmr, tələb məzmunu ilə məhdudlaşmır. O həmçinin məsləhət, nəsihət, çağırış, arzu, istək və s. kimi mənə çalarlarını da ifadə edir. Xəbər əmr formasının birinci şəxs təkində olduqda əmr cümlələri daha çox arzu, istək ifadə edir [6, 95].

Tədqiqatçı Gülarə Abdullayeva isə əmr cümlələri ilə bağlı fikirlərini aşağıdakı kimi ifadə edir: “Əmr cümlələri qəti əmr mənası ifadə etməklə yanaşı, onunla bağlı olan başqa mənalar da – *xahiş, öyüd, nəsihət, tələb*, hətta *istək, arzu* və s. ifadə edə bilər. Bu isə əmr cümlələrinin mənə və işlənmə dairəsini genişləndirir. Bu cümlələrin müxtəlif mənaları içərisində sözün həqiqi mənasında əmr ifadə etmək əsas olduğundan və bu cəhət daha qabarıq şəkildə özünü göstərdiyindən həmin cümlələr əmr cümləsi adı ilə qeyd edilir. Əmr cümlələrində bu müxtəlif mənə fərqlərini vermək üçün heç bir formal əlamətdən istifadə edilmir. Bu mənalar əmr cümləsinin işləndiyi şəraitlə, mətnlə, münasibətlə bağlı olaraq meydana çıxır və həmin cəhətlərlə də müəyyənləşdirilir. Buna görə də bu növ cümlələrdən ədəbi dilimizin bütün sahələrində, eləcə də adi danışqda geniş istifadə edilir” [2, 176].

Digər tədqiqatlarda əmr cümləsi ilə bağlı oxuyuruq: “Əmr cümləsi də cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərindən biri olub, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. “Əmr cümləsi” adı ilə qeyd edilən bu cümlə növünün mənə xüsusiyyətləri daha geniş olmaqla həmin ifadənin hərfi mənasından kənara çıxır. Daha doğrusu bu cümlələr qəti əmr mənası ifadə etməklə yanaşı, onunla bağlı olan başqa mənalarda (*xahiş, öyüd, nəsihət, məsləhət* və s.) bildirir [1, 93]. Əmrin əsas xüsusiyyəti onun qısa olması ilə bağlıdır. Ona görə də feil olmayan ayrı sözlər, birləşmələr, hətta xəbəri olmayan az-sözlü yarımçıq cümlələr, söz-cümlələr əmr cümləsi ola bilər” [1, 99]. Professor Buludxan Xəlilovun araşdırmalarında əmr cümlələri haqqında fikirlər aşağıdakı kimi ifadə edilmişdir: “Əmr cümlələrinin ifadə etdiyi mənalar içərisində əmr mənası daha əsasdır. Daha doğrusu, əmr cümlələrində əmr mənası daha qabarıq şəkildə təzahür edir” [4, 83].

Əmr cümləsi ilə bağlı aparılan və haqqında yuxarıda bəhs etdiyimiz araşdırmalara nəzər saldıqdan sonra konkret olaraq Azərbaycan aforizmlərinin formalaşmasında iştirak edən bu cümlə tipinə aid nümunələrin linqvistik təhlilinə baxaq.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin nitqində qarşımıza çıxan və artıq aforizmə çevrilən “*Milli azadlığa nail olmaq üçün*

milli oyanış, milli dirçəliş, milli ruhun canlanması lazımdır” deyilən əmr cümləsi şəklində formalaşmışdır. Cümlənin bu tipinə tərif verilərkən gördük ki, belə cümlələr nəsihət, məsləhət məzmununu ifadə edə bilər. Buradakı başlıca məzmun məsləhət, nəsihət xarakteri daşıyır.

Bizə qədər aparılan tədqiqatlar, göstərilən nümunələrdən də aydın olur ki, əmr cümləsinin bir qismi feilin əmr şəkli və ədatların iştirakı ilə yaranır. Bu fakt əmr cümləsinin formalaşmasında ən maraqlı yollardan biridir. Ulu öndər Heydər Əliyevin çıxışlarında əksini tapan *“Rəhbərlik etmək üçün gərək mənəvi haqqın olsun”* hikmətli kəlamında biz bunu görürük. Belə ki, nümunədə əmr şəklində *“haqqın olsun”* tərkibi feilin və *“gərək”* arzu ədatının işləndiyini müşahidə edirik.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yerə və rola malik olan Şəms Təbrizi yaradıcılığından götürülən *“Birinə elə bir söz söylə ki, ya yaşat, ya da öldür, amma əsla yaralı buraxma”* [8] aforizmi də formalaşma xüsusiyyətinə görə olduqca maraqlıdır. Belə ki, bu aforizmdə də əmr şəkilli feillərin və ədatın işləndiyini görürük. Burada istifadə edilən *“söylə, yaşat, öldür, buraxma”* feilləri əmr şəklində, *“bir”* sözü isə məhdudlaşdırıcı ədat kimi çıxış edir. Qeyd edək ki, aforizmin məzmunu *“Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz”, “Söz qılıncdan kəsərlidir”* kimi el hikmətlərinin anlamlarının bədi ədəbiyyatdakı təzahürüdür.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qarşımıza çıxan aşağıdakı aforizm də formalaşma üsuluna görə diqqəti cəlb edir.

*İnci tək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy az sözlərlə dünya bəzənsin.
Az sözün inci tək mənası olmaz,
Çox sözün kərpic tək qiyməti olmaz.* [10].

Belə ki, aforizmin ikinci misrasında işlədilən *“qoy”* əmr ədatı, və *“bəzənsin”* əmr şəkilli feil birlikdə əmr cümləsinin yaranmasına xidmət edirlər. Düşünürük ki, həmin aforizm ədat və əmr şəkilli feillərin köməyi ilə yaranan əmr cümləsinə aid ən yaxşı nümunələrdən hesab etmək mümkündür. Bütün bu faktlar isə əmr cümləsinin formalaşma yollarının Azərbaycan aforizmlərindəki zəngin ifadəsini sübut etməkdədir.

Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığında işlənən aşağıdakı aforizmdə isə biz əmr cümləsinin digər məzmunu ilə qarşılaşmış oluruq:

*Sirrini bilməsin evdə divarlar,
Divar dalında da çünki qulaq var* [10].

Bu nümunə tamamilə əmr məzmununu daşıyır. Söz yox ki, əmr, nəsihət, məsləhət məzmununu belə cümlələrdə kəskin sərhədlərlə fərqləndirmək, bizim fikrimizcə, bir o qədər də mümkün deyil, lakin incə fərqlərin olduğu da danılmazdır.

Ədəbiyyatımızda özünəməxsus imzası olan Əvhədi Marağalı yaradıcılığında qarşımıza çıxan digər bir aforizmə diqqət edək:

*Ağıl-kamal verdi sənə yaradan,
Çalışıb hər sirri öyrən hər zaman [7, 138].*

Müəllifin beyt şəklində ifadə etdiyi bu məzmunla hazırda xalq arasında geniş dairədə istifadə edilən “*Allah adama ağıl deyilən bir şey verib və sadəcə düzgün istifadə etmək lazımdır*” deyimindəki anlamın nə qədər yaxın işlədildiyini müşahidə edirik. Bu məzmun yaxınlığı imkan verir deyək ki, el sənətkarları, yazıçı və şairlərimiz, dahilərimiz yaşadığı dövrdə istifadə edilən hikmətli kəlamları yazıya, nəzmə köçürməklə nəsil-dən-nəslə ötürmüş və bu kəlamlar aforizmləşərək yaddaşlara hopmuşdur. Fikirlərimizi bir qədər də açmaq üçün Nizami Gəncəvi və Əvhədi Marağalı yaradıcılığından götürülən aşağıdakı beytlərə baxaq. Nizami Gəncəvi yazır:

*Ucalmaq istəsən bir kamala çat,
Kamala ehtiram göstərir həyat... [10].*

Əvhədi Marağalı yaradıcılığında isə eyni məzmun başqa ifadə tərzində qarşımıza çıxır: “*Sən ancaq öyrənməklə ucalarsan*” [7]. Hər ikisində insan yüksəlişinin ağıl və kamalla mümkünlüyü vurğulanır.

Azərbaycan ədəbiyyatında öz imzası və zəngin yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edən Məmməd Səid Ordubadi irsində də əmr cümləsi şəklində formalaşan “*İnsan qılıncının kəskinliyi ilə qəhrəman ola bilməz, ağılın kəskin olması lazımdır*” aforizmi də maraq doğurur. Nəsihət məzmunlu bu aforizmin digər ifadə forması dahi Nizami yaradıcılığında aşağıdakı şəkildə öz əksini tapmışdır.

*Qüvvət elmdədir başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz [10].*

“Qələm yazanı, qılınc poza bilməz”, “Qüvvə hər şeyi, ağıl qüvvəni sındırır” kimi Azərbaycan atalar sözlərində də eyni anlamın ifadəsini görürük.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından hesab olunan Molla Vəli Vidadi yaradıcılığında qarşımıza çıxan aşağıdakı hikmətli kəlamların da əmr cümləsi şəklində formalaşdığını görürük:

*Mərdlər ilə gəz ki, vəfadar olur,
Nakəslərə yoldaş olan xar olur,
Namərd olur yaxşı gündə yar olur,
Yaman gündə baxmaz, ötər yan ilə [9].*

Bəndin məzmununu açsaq, başa düşərik ki, nəsihət, məsləhət, arzu, istək anlamlı əmr cümlələrindən ibarətdir. Birinci misrada şair oxucusuna mərdlərlə gəzməyi məsləhət görür, arzusunu ifadə edir. Digər misralarda isə daha çox nəsihət, məsləhət verir. Eyni məzmunun başqa ifadə formasına Aşıq Ələsgər yaradıcılığında da rast gəlirik:

*Bivəfanın, müxənnətin, nakəsin,
Doğru sözün, düz ilqarın görmədim,
Namərdin dünyada çox çəkdim bəhsin,
Namusun, qeyrətin, arın görmədim [3].*

Və ya

*Bir mərd ilə ağı yesən şirindir,
Yüz namərdlə şəkər yesən dad olmaz [3].*

Molla Vəli Vidadi yaradıcılığında ifadə edilən hikmətli kəlamlar Azərbaycan atalar sözlərində də əksini tapmaqdadır. “*Dost dar gündə tanınar*”, “*Dost dosta tən gərək, tən olmasa gen gərək*” və ya “*Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni*” məsəlində “*Pis adamla yoldaş olma, o, səni darda qoyub qaçar*” el hikmətində də eyni məzmunun fərqli ifadəsinin şahidi oluruq.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, məqaləmizdə aforizmlərin formalaşmasında mühüm mənbə rolunu oynayan əmr cümlələri linqvistik təhlilə cəlb etdik. Müxtəlif nümunələrin təhlilinə əsaslanaraq tərəddüd etmədən deyə bilərik ki, əmr cümlələrinin forma zənginlikləri Azərbaycan aforizmlərində də əksini tapmaqdadır. Belə aforizmlər məqsəd və intonasiyadan asılı olaraq işlənməsinə görə də diqqəti cəlb edir. Şübhə yoxdur ki, əmr cümləsi əsasında formalaşan aforizmlər sadəcə yuxarıdakı nümunələrlə məhdudlaşmır. Belə zəngin ifadələrin hamısı haqqında bir məqalədə söhbət açmaq imkan xaricindədir.

Məqalədə tədqiqata cəlb edilən aforizmlərin xarakterik xüsusiyyətləri, formalaşması və məzmunu ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi eyni zamandabir sıra maraqlı faktların qarşımıza çıxmasına səbəb oldu. Aforizmlərin təhlili zamanı görürük ki, onlar yarandığı dövrün adət-ənənəsi, məişəti, el hikməti ilə yaxından səsleşir. Onların bir qisminin məzmunu isə hazırda Azərbaycan atalar sözü və məsəllərində müxtəlif ifadə tərzində özünü göstərir. Xalqımızın görkəmli simalarının irsində qarşımıza çıxan və tədqiq edilən aforizmlərin müasir dilçilik kontekstində öyrənilməsi aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Fikrimizcə, aforizmlərinin müxtəlif xarakterik əlamətlərinin öyrənilməsi istiqamətində görülən işlər, aparılan tədqiq və təhlillər dilçiliyimiz üçün çox vacib problemlərdəndir. Onların linqvistik xüsusiyyətlərinin müxtəlif aspektdən öyrənərkən olduqca maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. Düşünürük ki, bu sahədə davamlı tədqiqatların aparılması milli-mənəvi dəyərlərimizə, dilçiliyimizə, eyni zamanda folklorumuza mühüm töhfələr verir və verəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Abdullayeva G. A. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. AMİ-nin "Xarici dil (ingilis dili) müəllimliyi" ixtisası üçün dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 308 s.
3. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Adiloğlu, 2017, 428 s.
5. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
6. Kazımov Q.K. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
7. Marağalı Əvhədi. Cami-cəm. Bakı: Lider, 2004, 288 s.
8. Məhəmmədi M. Şəms və Mövlana. Bakı: Nurlan, 2010, 62 s.
9. Molla Vəli Vidadi. Əsərləri. Bakı: Öndər, 2004, 128 s.
10. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: Lider, 2004, 392 s.

Fatima Veliyeva

Summary

Aphorisms formed as imperative sentence in Azerbaijan language

The article has been devoted to the learning of the syntactic features of the aphorisms formed as imperative sentences in Azerbaijan language. On the basis of the concrete examples the imperative sentences which take part in forming the aphorisms are investigated. It is noted that the investigations on the direction of the analyzing the syntactic features of Azerbaijan aphorisms are very important for our linguistics. As a result of the researches it is proved that the imperative sentences are the main sources in forming and enriching the aphorisms.

Фатима Велиева

Резюме

**Афоризмы, сформированные в азербайджанском языке
в виде повелительных предложений**

Статья посвящена изучению синтаксических особенностей афоризмов, сформированных в азербайджанском языке в виде повелительных предложений. На основе конкретных примеров из наследия классиков и «фольклорных» афоризмов исследованы повелительные предложения, участвующие в образовании афоризмов. Отмечено, что исследования в направлении изучения синтаксических особенностей азербайджанских афоризмов посвящены одной из наиболее важных областей национального языковедения. В результате проведенного анализа доказано, что повелительные предложения являются важным источником в формировании и обогащении афоризмов.

Rəyçi: dos.İ.Quliyeva

Sona Məsimova
ADU

KƏMİYYƏT ANLAYIŞININ DİL TARİXİNDƏ ƏKSI

Açar sözlər: *dil, kəmiyyət, say, isim.*

Key words: *language, quantity, numeral, noun.*

Ключевые слова: *язык, количество, числительное, существительное.*

Obyektiv gerçəklikdə, yəni real həyatda say müəyyənliyi özünü həm diskret (fasiləli), həm də adiskret (fasiləsiz) şəkildə büruzə verir. Kəmiyyət fasiləlidirsə, onu saymaq yolu ilə, fasiləsizdirsə, ölçmə üsulu ilə təyin etmək olar. Buradan aydın olur ki, insan idrakının əsas məfhumlarından biri olan kəmiyyət kateqoriyasında, əsasən, iki həlqə birləşmiş olur. Onlardan birincisi say (diskret çoxluqlar üçün), ikincisi isə ölçüdür (adiskret çoxluqlar üçün).

Dünya dillərində kəmiyyət anlayışı müxtəlif leksik və qrammatik vəsi-tələrlə ifadə olunur. İnkişaf etmiş dillərdə hər bir sayın ayrıca göstəricisi vardır. İndiki hallarında həmin leksik göstəricilər öz real kökləri ilə əlaqəni tamamilə itirərək, kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsinin mücərrəd daşıyıcılarına çevrilmişdir. Məsələn, müasir Azərbaycan dilindəki *beş, on, yüz* sözlərinin tarixən hansı mənada işləndiyini izah etmək çox çətindir.

Türk dillərində kəmiyyət anlayışının ifadə üsullarını araşdırmaq, kəmiyyət anlayışının leksik və morfoloji üsullarla ifadəsində istifadə olunan morfemlərin mənşəyini aydınlaşdırmaq üçün türk təfəkküründə kəmiyyət kateqoriyasının inkişafında özünü göstərən bir sıra mərhələləri nəzərə almaq olmaz.

Qeyd olunduğu kimi, kəmiyyət və keyfiyyət kateqoriyaları bir-biri ilə sıx bağlanaraq “yuva” əmələ gətirir. Bu o deməkdir ki, kəmiyyət kateqoriyasının olması öz növbəsində keyfiyyət kateqoriyasının mövcudluğunu tələb edir. Məsələyə bu cəhətdən yanaşdıqda güman etmək olar ki, dillərin inkişafının ilkin dövrlərində kəmiyyət anlayışı olmamışdır. İbtidai insanın təfəkküründə kəmiyyət anlayışı keyfiyyət anlayışı ilə çulğlaşmış şəkildə olmuşdur. Başqa sözlə desək, insan idrakının inkişafının bu dövründə kəmiyyət anlayışı müasir insanın təfəkküründəki kimi mücərrəd şəkildə deyil, hisslərlə, görmə yolu ilə qavranılır. Bu müddəə L.Levi-Brülün əsərlərində xüsusilə geniş şəkildə şərh edilmişdir. Onun fikrincə, müasir “ibtidai insanlar”ın (sivilizasiyadan geri qalmış ibtidai xalqlar nəzərdə tutulur) təfəkkürü, əsasən, hisslərə və görməyə əsaslanır və bununla da sivilizasiyaya, mədəniyyətə qo-

vuşmuş xalqların təfəkküründən fərqlənir. L.Levi-Brülə görə, “inkişafdan geri qalmış toplumların dilləri həmişə əşya və hərəkətlər haqqında elə dəqiq şəkilə təsəvvür ifadə edir ki, məhz predmet və hərəkətlər o tərzdə görünür və qulağa təsir göstərir. Bu dillərin ümumi meyli ətraf aləmi dərk edən subyektin əldə etdiyi təsəvvürün nəyisə təsvir etməyə deyil, formanı, cizgiləri, obyektlərin məkan daxilində yerləşməsini, hərəkəti, hərəkətin tərzini, bir sözlə, qəbul oluna və şəkli çəkilə bilən şeyləri bildirməyə xidmət edir” [2, 104].

Obyektiv aləmdə mövcud olan kəmiyyətin birbaşa hisslərlə, görməklə qavranması kəmiyyət kateqoriyasının inkişafında ayrıca bir mərhələ kimi götürülmür, çünki kəmiyyətin bu cür qavranmasını həmin kateqoriyanın tarixi inkişafında xüsusi mərhələ hesab olunması özünü doğrultmur. Filosoflar məhz bunu nəzərdə tutaraq haqlı olaraq yazırlar ki, birbaşa hisslərlə-görməklə qavrayış kəmiyyət kateqoriyasının idrak kateqoriyalarından birinə çevrilməsinə yalnız ilkin dayaq ola bilərdi. V.Z.Panfilov bununla bağlı yazır: “Kəmiyyət kateqoriyası ümumiləşmiş, mücərrəd təfəkkür kateqoriyasıdır və buna görə də konkret predmetlər çoxluğunun kəmiyyət xarakteristikasının inikasının ilkin hisslərlə-görməklə qavrama üsuluna onun inkişafının ilkin mərhələsi kimi deyil, əmələ gəlməsinin yalnız tarixi əsası kimi baxmaq olar” [3, 167].

Analoji mülahizəyə İ.S.Timofeyevin tədqiqatında da rast gəlmək olar. Onun fikrincə, kəmiyyətin birbaşa hissli qavranmasında əslində hələ keyfiyyətdən kəmiyyətə birbaşa keçid yoxdur [5, 101].

Obyektiv gerçəkliyin inikasının heyvanat aləmində də öz yeri vardır. Bu inikas heyvanların hiss üzvlərinə predmetlərin bütövlükdə, yaxud ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin təsiri nəticəsində əmələ gələn hisslər və qavrayışlar formasında özünü göstərir. Xarici aləmin təsirinə heyvanların şərti-reflektor reaksiyalarında xarici aləmin əşya və hadisələrinin əlaqə və münasibətləri də nəzərdə tutulur. Lakin heyvanların ali sinir fəaliyyəti sahəsində aparılmış çoxsaylı tədqiqatların göstərdiyi kimi, heyvanlar bu əlaqə və münasibətləribəşə düşür. Bunu hətta öz inkişaf səviyyəsinə görə insana daha yaxın olan insanabənzər meymunlar haqqında da demək olar.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, kəmiyyət kateqoriyası dünyanın bütün dillərinə xasdır və bu dillərdə leksik və qrammatik vasitələrlə geniş ifadə xüsusiyyətlərinə malikdir. Dünyanın bir sıra dillərində kəmiyyət anlayışının leksik üsulla – xüsusi nitq hissəsi olan saylarla ifadəsi o qədər də inkişaf etməmiş, yalnız birinci onluq səviyyəsində qalmışdır. Bu dillərdə saylar yalnız təkliklər vasitəsilə ifadə olunur.

Dünyanın əksər dil ailələrində (hind-Avropa, Altay, Ural, dravid, sami-hami, kartvel, tay-Tibet və s.) kəmiyyət anlayışını bildirən sözlər inki-

şaf edərək mücərrədliyin ən yüksək səviyyəsinə çatmış, bu anlayışı ifadə edən ayrıca nitq hissəsinin – sayların yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Dünyanın inkişaf etmiş əksər dillərində kəmiyyət anlayışı qrammatik vasitələrlə ifadə oluna bilər. Kəmiyyət anlayışının affikslərlə ifadə oluna bilməsi mücərrədliyin son həddidir. Bu anlayışın affiksəl morfemlərlə ifadə oluna bilməsi baxımından dünya dillərini bir neçə qrupa ayırmaq olar. Bəzi dillərdə kəmiyyət kateqoriyası öz ifadəsini təklik-çoxluq oppozisiyası (türk dillərində, monqol dillərində və s.), bəzi dillərdə isə təklik-təsniyyə-çoxluq oppozisiyası ilə (məsələn, müasir ərəb dilində) tapır. Bir sıra dillərdə hətta təklik-ikilik-üçlük-çoxluq oppozisiyası vardır. Bizi əhatə edən aləmdə mövcud olan əşyaların iki, üç və dörd olmasını bildirmək üçün xüsusi vasitələrdən – affiksəl morfemlərdən istifadə olunması dili ağırlaşdırır. Ona görə də dil öz tarixi inkişafında bu yükəndən xilas olmağa meyil göstərir. Belə qrammatik vahidləri olan dilləri inkişaf etmiş dillər sırasına deyil, əksinə, inkişafdan geri qalmış dillər sırasına aid etmək olar.

Əslində kəmiyyət anlayışının dildə ifadə olunması üçün qrammatik vahidlərin – affikslərin olması bir o qədər də vacib deyildir. Dildəki hər hansı leksik vahid affiks qəbul etmədən çoxluq – topluluq ifadə edə bilirsə, cəm şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac olmur, yənisözün özü topluluq bildirir və bu topluluq kəsilən (diskret) çoxluqdan fərqli olaraq kəsilməyən (adiskret) olur. Azərbaycan dilindəki *sürü*, *naxır*, *camaat*, *kütlə* kimi sözlər buna misal ola bilər.

Kəmiyyət kateqoriyasının mürəkkəbliyi “diskretlik – adiskretlik”, “sayıla bilmə – sayıla bilməmə”, “məhdudluq – qeyri-məhdudluq” kimi anlayışlarla əlaqəli olması kəmiyyət formalarının mənalılarının dərk olunmasını çətinləşdirir. Tədqiqatçılarının əsas kəmiyyət oppozisiyasını gah “təklik – cəmlilik”, gah “cəmlilik – qeyri-cəmlilik”, gah “sıfır – sıfırdan çox”, gah da “parçalanma – parçalanmama” kimi izah etdiyini də nəzərə alsaq, o halda məsələnin mürəkkəbliyinə şübhə qalmaz.

Məlumdur ki, kəmiyyət anlayışı tək-cəmi obyektiv aləmdəki əşya və hadisələrə əhatə etmir. İş, hal və hərəkətin sürəkliliyi, intensivliyi felin tərz kateqoriyası ilə yanaşı, kəmiyyət anlayışının daşıyıcıları olan sözlərlə də ifadə olunur. Məsələn: azərb. *çox*, *xeyli*, *az*, ing. *many* “çox”, *few* “az”, *much* “çox”, *little* “balaca, az”.

Kəmiyyət mənasını sifətin dərəcə kateqoriyasına da aid etmək olar. Sifətlərdəki əlamət və keyfiyyətin azlığı və çoxluğu yalnız kəmiyyət vasitəsilə ölçülə bilər.

Bütün bunlar göstərir ki, kəmiyyət insan idrakının ən mühüm və mücərrəd kateqoriyalarından biri kimi dil sisteminə dərinəndən nüfuz etmişdir.

Dil və təfəkkür məsələləri ilə ardıcıl şəkildə məşğul olan V.Z.Panfilov yazır: “Sayların yaranmatarixi və inkişafı, qrammatik kəmiyyət kateqoriyası və ən müxtəlif dillərdə kəmiyyət təsəvvürlərinin ifadəsinə xidmət edən digər dil təzahürləri üzrə məlumatlar “ibtidai” adlandırılan xalqlarda sayma prosesinə dair etnoqrafik məlumatlar, nəhayət, uşaq psixologiyasına dair məlumatlar F.Engelsin bu barədəki mülahizələrini təsdiq edir və kəmiyyət kateqoriyasının mücərrəd, ümumiləşmiş təfəkkür kateqoriyası kimi öz inkişafında keçdiyi əsas mərhələlərini göstərməyə imkan verir” [3, 161]. Bununla bərabər, dildə kəmiyyət kateqoriyasının ifadə vasitəsidil təzahürlərinin və ilk növbədə kəmiyyət anlayışlarının leksik ifadəsivə qrammatik kəmiyyət kateqoriyasının təkamül tarixi göstərir ki, onların inkişafında həlledici rolunu obyektiv gerçəkliyin özünün bəzi əsas xüsusiyyətlərinin əksikimi kəmiyyət-düşüncə kateqoriyasının inkişafı oynayır. Göstərilən dil təzahürlərinin tarixi inkişafının təhlili inandırıcı şəkildə sübut edir ki, dil mənalı obyektiv gerçəkliyin inikası kimi insanın idrak fəaliyyəti prosesində formalaşır, bu və ya digər səviyyədə onun nəticələrini qeydə alır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Кошечая И.Г. Уровни языкового абстрагирования. Киев, Изд-во Киевского Ун-та, 1973, 240 с.
2. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление, М., 1930, 365 с.
3. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания (гносеологические аспекты). М.: Наука, 1977, 287 с.
4. Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960, 501 с.
5. Тимофеев И.С. Методологическое значение категорий “качество” и “количество”. М.: Наука, 1972, 216 с.
6. Hacıyev T. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya). Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007
7. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə. Bakı, 2007

Sona Masimova

Summary

The concept of quantity in language history

The category of quantity refers to all world languages and it has a wide range of means of expressions. In most language families the words which mean quantity developed and reached the highest level of abstraction. It led to the creation of separate group of parts of speech – the numeral. All of this shows that the notion of quantity influenced the language system as one of the most important categories.

Резюме

Понятие количества в истории языка

Категория количества относится ко всем языкам мира и имеет широкий спектр выражений. В большинстве языковых семей слова, которые означают количество, развились и достигли самого высокого уровня абстракции. Это привело к созданию отдельной группы частей речи – числительных. Проведенное исследование бинарности количество-качество показывает, что понятие количества, как одна из важнейших категорий, оказало влияние на языковую систему.

Rəyçi: fil.f.d. C.Babayev

Aytəmiz Abbasova

ADU

aytemiz.abbasova@mail.ru

NƏZAKƏTLİLİK VƏ NƏZAKƏTSİZLİK KATEQORİYALARININ FƏRQLƏNDİRİLMƏSİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: *nəzakətlilik, nəzakətsizlik, eyham, tabu sözlər, evfemizmlər.*

Key words: *politeness, impoliteness, implicature, taboo words, euphemisms.*

Ключевые слова: *вежливость, невежливость, импликация, табу слова, эвфемизмы.*

Nəzakətlilik sadəcə bir dil hadisəsi deyil. “Nəzakət” sözü şəxsin danışıqında və yazıda riayət etdiyi davranışı ifadə etmək üçün istifadə edilir. Bu kateqoriyanı düzgün mənasi isə müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqlidir. Yaponiyada hörmət əlaməti olaraq təzim etmək nəzakətli davranışı ifadə edir, buna görə də nəzakətlilik sosial qrup və siyasi hakimiyyətlə əlaqədardır. Deməli, “nəzakət” sözü həm verbal, həm də qeyri-verbal davranışa aiddir. O, həm pragmatikanın, həm də sosiolinqviстикanın əsas sahəsidir. Nəzakətsizliyin optimal şərhə ilk dəfə C.Qalpeper tərəfindən verilmişdir; nəzakətliliyi dərk etmədən nəzakətsizliyi başa düşmək qeyri-mümkündür. Onun fikrincə, nəzakətsizlik sosial konfliktə (anlaşılmazlığa) və uyğunsuzluğa səbəb olur. C.Qalpeper nəzəriyyəsinin üstünlüyü bu problemlə bağlı müxtəlif diskursların təhlilinin aparılmasıdır; Məsələn: hərbi təlim zamanı mübahisəli və nəzakətsiz söhbətlər, ikidilli cəmiyyətdə yaşayan uşaqların diskursu. C.Qalpeper nəzəriyyəsi mediya məlumatına, xüsusən də televizya proqramlarının təhlilinə əsaslanır. Filmlər, əsasən də, sənədli filmlərdə, sual-cavab tipli proqramlarda həmsöhbətlər arasında mübahisələrdə nəzakətsizlik kateqoriyasının müxtəlif formalarını ifadə etmək olur. İngilis dilçisi Elen Gino kitabında (*A Critique of Politeness Theories*) qeyd edir ki, nəzakətsizliyin tədqiqində uğurlu nəticə nəzakətlilik kateqoriyasının təhlili ilə başlayır. O nəzakətsizliklə bağlı problemləri iki qrupda ümumiləşdirir: 1) Nəzakətlilik bildirən ifadələrin uyğun formada istifadə edilməməsi nəticəsində yaranan nəzakətsizlik. (Leave the room, please.) 2) Nəzakətlilik kateqoriyasının əksi kimi ifadə olunan nəzakətsizlik. Ancaq bəzi dilçilər bu təsnifatı təkzib edirlər. Məsələn, ingiltərəli dilçi alim Ciofrey Liçə görə birinci təsnifat nəzakət bildirən bütün ifadələrə aid edilə bilməz. Çünki bizdə elə bir cihaz yoxdur ki o danışıq sərhədlərini müəyyən edə bilsin [7]. Qalpeper isə Elenin təsnifatına birmənalı

yanaşmır. O, qeyd edir ki, bu əlaqəliliyi bildirən sahədə müzakirə olunur ki, burada nəzakətlik, nəzakətsizlik sözün həqiqi və məcazi mənasında da işlədilir. Deməli yaxınlıq sahəsinə aid ifadələr nəzakət bildirən ifadələr deyil. Onlar həm nəzakətlik, həm də nəzakətsizliyin aspektlərinə uyğun olan şəxslər arasına münasibəti ifadə edir.

C.Qalpeper nəzakətsizlik kateqoriyasının nəzakətlik kateqoriyası ilə əlaqəli olduğunu təkzib etmir. O, bu fikrini aşağıdakı nümunədə əsaslandırır: Əgər mən işlədiyim universitetin rəhbərinə “sakit ol (be quiet)” deyirəmsə, bu, öz qızıma həmin ifadəni işlətməyimdən daha kobud, təhqiramiz qəbul olunur. Deməli, kimə ünvanlanmasından asılı olaraq istifadə edilən sözlər həm nəzakətliyi, həm də nəzakətsizliyi ifadə edə bilər. Dilçi qeyd edir ki, linqvistik pragmatikada bu kateqoriyaları fərqləndirən əsas xüsusiyyət nəzakətsizliyin öz strategiyası daxilində istifadə olunan ifadələr toplusunun olmasıdır. Belə sözlər qrupuna təhqirlər, tənqidlər, mühakimələri nümunə göstərmək olar. Belə ifadələrin təhqir-tənqid, mühakimə və s. kimi başa düşülməsi dinləyicinin həmin fikri necə dəyərləndirməsindən və kontekstdən asılıdır.

Bu kateqoriyaların fərqləndirilməsində mühüm rol oynayan ifadələrdən biri də eyhamlardır. Bu məsələ haqqında H.P.Qrays və S.S.Levinson mövqelərini öz təsnifatında vermişlər. H.P.Qrays ümumiləşdirilmiş və xüsüləşdirilmiş eyhamlar arasında fərqi göstərmişdir. Xüsüləşdirilmiş (fərdi) eyham nitqin yarandığı xüsusi kontekst çərçivəsində baş verir. Ümumiləşdirilmiş eyhamlar müəyyən linqvistik formalarla əlaqəlidir. S.Levinson isə ümumi eyhamları xüsüləşdirilmiş və ənənəvi (hamı tərəfindən qəbul edilən) eyhamlar arasındakı məna səviyyəsi kimi xarakterizə edir. Onun fikrincə, belə növ eyhamların mənası müxtəlif kontekstlərdə anlaşılır. M.Terkourafi isə ümumi eyhamları iki hissəyə bölür: birinci növ kontekstdən zəif şəkildə asılı olan və çox az miqdarda kontekstual məlumatlar tələb edən eyhamların işləndiyi situasiyaları əhatə edir. Ona görə də bu növ eyhamlar dinləyici üçün daha aydın olur və müəyyən qədər hamı tərəfindən qəbul olunan nitqdə daha tez-tez istifadə olunur. İkinci növ eyhamlar kontekstdən zəif şəkildə asılı olmasına baxmayaraq müxtəlif kontekstlərdə işlənməsindən asılı olaraq onun mənası güman edilir. Bu təsnifatı M.Terkourafi belə ümumiləşdirir:

“Xüsusi eyhamlar (yalnız bir kontekstə əsaslanan məna) ~ I növ ümumi eyhamlar (minimal kontekstlərdə başa düşülən məna) ~ II növ ümumi eyhamlar (bütün kontekstlər üçün nəzərdə tutulan məna) ~kodlu məna (cümlə mənası)” [3].

Qeyd edək ki, nə H.P.Qrays, nə də S.Levinson eyhamları nəzakətliklə açıq aşkar əlaqələndirməmişlər. Bunların əksinə olaraq M.Terkourafi

qeyd edir ki, nəzakətlilik bir kontekstdə baş verən eyhamları (xüsusi eyhamları) bütünlüklə ifadə edir və birinci növ ümumiləşdirilmiş eyhamların əksəriyyətini əhatə edir. Fikrimizcə, eyhamlar yalnız nəzakətliliyi deyil, eyni zamanda nəzakətsizliyi də ifadə edir. Bu, bir sıramənbelərdə öz əksini tapır [4]. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində qeyd edilmişdir ki, eyham – kinayə ilə işlənən ikibaşlı söz, incə işarə kimi anlaşılır. Aydınadır ki, kinayə ilə işlənən ikibaşlı söz mənasında nəzakətsizliyi, incə işarə mənasında isə nəzakətliliyi ifadə edir. Bu, danışanın məqsədindən onun niyyətindən asılı olaraq baş verir. Eyhamlara əsaslanaraq M.Terkourafi nəzakətliliyin təsnifatını verir. O iddia edir ki, nəzakətlilik ümumi eyhamlar əsasında başa düşülür. Belə eyhamlar dinləyicinin oxşar kontekstlə bağlı məlumatı olan kontekstdə baş verir. Bu cəhət dinləyicidə danışanın nəzakətli olması haqqında fikrin formalaşmasına kömək edir.

Hörmət nəzakətliliyin xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Onun əksi hörmətsizlik isə nəzakətsizliyi ifadə edir. Bu məsələ ilə bağlı C.Qalpeper britanyalı tələbələr arasında sorğu aparmış, verilən cavabları ümumiləşdirərək nəzakətsiz etiketləri altı qrupa bölmüşdür: himayədarlıq, hörmətsizlik, kobudluq, aqressiya, münasibəti olmamaq, könül sındıran (qəlbə toxunan).

Nəzakətlilik və nəzakətsizlik arasında fərqliliklər olduğu halda bəzən bu fərqliliyi ifadə edən anlayışların əksini müəyyən etmək çətin olur. Belə ki, qəzəb, hiddət nəzakətsizlik kateqoriyasına daxildir. Sosial normalar pozulduğu halda təzahür edə biləcək emosional reaksiya formasıdır. Ancaq bunun əksi nəzakətlilikdə yoxdur. Tabu sözlər nəzakətsiz formada işləndiyi halda evfemizimlər nəzakətliliklə əlaqədardır.

Hər iki kateqoriya arasında digər bir fərqlilik ənənəvi ifadələr ilə bağlıdır. Belə ifadələr həm nəzakətli, həm də nəzakətsiz formalarda işləyə bilər. M. Terkourafinin fikrincə, belə ifadələr xüsusi kontekst daxilində istifadə olunur və onların neqativ mənalara isə nəzakətsizliyi ifadə edir. Belə ifadə formalarına təhqirləri nümunə göstərmək olar. Təhqirlər nəzakətsizliyin tez-tez istifadə olunan formasıdır. Təhqir formalarına aşağıdakılar daxildir: mənfi vokativlər, mənfi iddialar, mənfi rəylər, üçüncü şəxsə ünvanlanan iddialar.

- 1) Mənfi vokativlər insana yönələn səslərdir, onlara ünvanlanan təhqiramiz sözlərdir. Məsələn. yekəbaş, pinti, gombul.
- 2) Şəxsə ünvanlanan mənfi iddialar. Məsələn, elə axmaq insansan ki., elə mövqesiz adamsan ki (yəni sağ, solu bəlli olmayan),.
- 3) Mənfi fikirlər: Sənin ürəkbulandırıcı əllərin...
- 4) Üçüncü şəxsə ünvanlanan fikirlər. Məsələn, gözəldir, amma ağı yoxdur.

Digər nəzakətsizlik vahidlərə məqsədli şəkildə edilən tənqidlər, şikayətlər, korlanmış suallar, qarğışlar, hədələyici mesajlar, pis niyyətlik və

yersiz müdaxilələr aid edilir. Qeyd etdiklərimizə əsasən belə birqənaətə gələ bilirik ki, nəzakətsiz formalareksplisit vəimplisit vasitələrə uyğun təhlil edilə bilər. Eksplisit vasitələr yuxarıda qeyd etdiyimizformalardır. İmplisit vasitələr isə eyhamlardır, yəni ünvanlanan ifadələr birbaşa deyil, dolayısı yolla çatdırılır. Belə ifadələrin başa düşülməsiqizli mənaya əsaslanır. Məsələn, iki nəfər otaqda söhbət edir.Üçüncü şəxs otağa daxil olanda, həmsöhbətlərdən biri digərinə qarşıdakı otağa getmələrini deyir. Burada təklifin məqsədi söhbəti davam etdirmək və digər otağa getməklə həmsöhbətlər arasındakı danışıqın üçüncü şəxs tərəfindən eşidilməməsidir. Nümunədə istifadə olunan implisit strategiya sarkazm kimi anlaşılır. C.Qalpeper sarkazmı süni (saxta) nəzakətsizlik adlandırır.Deməli, elə ifadələr var ki, onlar nəzakətliliyi ifadə etdiyi halda, həmin ifadələrin mənası bəzən kontekstdə nəzakətsizliyi ifadə edir [1].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Culpeper J. "Towards an Anatomy of Impoliteness. Journal of pragmatics 3, Oxford: Oxford university press, 1996, pp. 349-367
2. Elen Gino. *A Critique of Politeness Theories*. Manchester: St. Jerome, 2001.
3. Grice, H. Paul. *Logic and Conversation*. London and New York: Academic Press, 1975, 385p.
4. <https://www.azleks.az/az/online-dictionary>
5. G.N. Leech "Principles of Pragmatics." London/New York: Longman.1983, 270p.
6. Levinson, Stephen C. *Presumptive meanings: The theory of Generalised Conversational Implicature*. Cambridge, Massachusetts: M.I.T.Press. 2000, 457p.
7. Terkourafi M. "Beyond the micro-level in politeness research" *Journal of Politeness Research: Language, Behaviour, Culture*: pp.237-262
8. Terkourafi M. "Generalised and particularised implicatures of politeness". In: Peter Künlein, Hannes Reiser and Henk Zeevat(eds) *Perspectives on Dialogues in the New Millennium*. Amsterdam: John Benjamins,2003, pp.151-166

Aytemiz Abbasova

Summary

The role of expressing means in distinguishing politeness and impoliteness categories

The problem of politeness and impoliteness is one of the actual ones in pragmatics. Their classification is to analyze language norms which people follow or don't. We come across issues frequently in everyday life. Though politeness and

impoliteness are connected with each other closely, there are some expressive means which distinguish these categories, such as implicature, taboo word, euphemism are analyzed in this article.

Айтамиз Аббасова

Резюме

**Роль средств выражения в дифференциации
категорий вежливости и невежливости**

Выражение вежливости и невежливости – одна из самых актуальных проблем лингвистической прагматики. Их классификация заключается в анализе соблюдения в речи языковых норм. Мы сталкиваемся с этими проблемами в нашей повседневной жизни. Хотя вежливость и невежливость тесно связаны, существует ряд способов их различения. В настоящей статье рассмотрены различные лингвистические позиции в отношении указанной проблемы, в том числе формы выражения относительных категорий (импликации, табу слова, эвфемизмы и др.)

Rəyçi: fil.e.d., prof.M.Qaziyeva

Aynurə Manafova
ADPU-nun dissertantı

AMERİKAN TOPONİMLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *toponim, leksik, tipoloji, funksional, sinxron, morfoloji.*

Key words: *toponym, lexical, typological, functional, synchronous, morphological.*

Ключевые слова: *топоним, лексический, типологический, функциональный, синхронный, морфологический.*

Toponimlər bu və ya digər xalqın, tayfanın adından və həmin xalqın dillərindəki sözlərdən, coğrafi obyektlərin ünvanlarından ibarət olduğu üçün tarix, dilçilik və coğrafiya elmləri ilə sıx bağlıdır. Toponimika coğrafi adları, onların məna variantlarını, quruluşunu, mənşəyini və yayılma dairəsini öyrəndiyinə görə onu onomastikanın tərkib hissəsi hesab edirlər. Toponimikanın ətraflı tədqiq edilməsinin əhəmiyyəti ilk növbədə bu ərazidə yaşayan xalqın, etnik qrupların və hətta, tayfaların ölkənin inkişaf tarixində oynadığı rolunun müəyyən edilməsində və yer adlarında əks olunan mədəni irsin öyrənilməsindədir. Toponimlər coğrafiya, tarix və etnoqrafiya kimi elm sahələri ilə əlaqədə inkişaf edir. Müxtəlif tayfa və xalq adlarını əks etdirən coğrafi adlar – etnotoponimlər, etnonimlər xalqın tarixini öyrənmək üçün daha qiymətli hesab edilir.

Ayrılıqda götürülmüş bir toponim, ilk növbədə aid olduğu konkret dilə məxsus söz və sözdüzəltmə vasitələrindən ibarət olub, müəyyən edilmiş coğrafi obyektə digər bir obyekt anlayışından fərqləndirməyə xidmət edir və dil işarəsi kimi çıxış edir. Toponimika ilə məşğul olan dilçi alimlər onları mənsub olduğu dil qruplarında cəmləşdirir, onların əmələ gəlmə yollarını, formalarını, sistem şəklində olmalarını, funksional və struktur tiplərini, fonetik, leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənir ki, bu da toponimlərin morfoloji analizini daha vacib şəkllə salır. Toponimlər və coğrafi adlarla əlaqədar yaranan terminlər dilçilik ədəbiyyatında çox müxtəlif, bəzən də qeyri-müəyyən mənalarda işlədilir. Unutmaq olmaz ki, toponimlər də başqa dil vahidləri kimi, dilin leksik sistemində xüsusi rol oynayır. Toponimlər də leksik vahidlərə xas olan paradiqmatik və sintaqmatik xüsusiyyətlərə malikdir [4]. Onların müxtəlif tərkiblərə malik olması və onların spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi təkcə dilçilik elminin yox, eyni vaxtda da

sosiologiyanın, psixolinqvistikanın və etnolinqvistikanın tədqiqat obyektidir. Toponimlərin öyrənilməsi dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlərdən bir qrupu kimi onların semantikasi, strukturu və funksiyaları həmin regionun və orada yaşayan xalqların tarixi ilə əlaqədar öyrənilir. İngilis dilli ölkələrin çoxunda, İngiltərə, ABŞ, Avstraliya və Kanadada toponimlərin tədqiqinə dair xeyli işlər görülmüşdür.

Toponimik adların yaranmasında və öyrənilməsində diaxronik metodu əsas götürən dilçilər onların etimoloji təsnifatını əsas götürür və bu yolu məqbul hesab edirlər. A.X.Smit, K.Kamrona, D.Dodson, E.Ekvala, P.Pinin, Sket, Moorman, Yudal, Mover, İ.Ekval, R.Conston və tədqiqatlarında amerikan omonim, oronim və hidronimlərin xüsusiyyətlərini müxtəlif aspektlərdən nəzərdən keçirmiş, xarici elementlərin bütövlükdə toponimlərdəki təsirini aşkara çıxarmış və elmi tövsiyələrini vermişlər. Məsələn, özünün «*place-names*» monoqrafiyasında Ekval qeyd edir ki, toponimlər adı dil vahidi kimi deyil, sahə termini kimi morfoloji cəhətdən tam tədqiq edilməli, daxili və xarici elementlər müəyyənləşdirilməlidir [13]. Amerikan toponimlərindən və onlarda omonimlik məsələlərindən bəhs edən *Stewart R. «American place names»* əsərində qeyd edir ki, amerikan toponimlərinin inkişafında omonimlərin əhəmiyyəti çox böyükdür. Məsələn, *Burlington (am) - Burlington (ang)*

Görkəmli dilçilərin mülahizələrini saf-çürük etdikdən sonra belə nəticə çıxarmaq olar ki, toponimlər və onların omonimlərini, bütün dillərdə olduğu kimi, xüsusiyyətləri həm sinxronik, həm də diaxronik planda təhlil edilməlidir. Amerikan toponimlərində omonimlik məsələsi əhəmiyyətli dil faktoru hesab edilir. İngilis toponimlərinin çox hallarda amerikan omonimləri ilə yanaşı işlənməsi maraqlı doğuran dil hadisəsidir. Bu prosesi dilçilər son üç yüz ildən bəri Amerikaya gələn emiqrantların gəlməsi ilə əlaqələndirirlər. Yeni ərazilərdə məskunlaşan insanlar özlərinin doğma yer və əyalət adlarını yeni yerlərə qoyur və işlətməyə başlayırlar. Toponimlərdə omonimlik patoloji hal hesab edilir. Amma, qeyd etmək lazımdır ki, omonimlərin çoxu özlərinin ilkin mənasında işlənir. ABŞ-da eyni toponim əksər halda yeni məna kəsb edir və bu mənada da işlənir. Məsələn, *Cambridge – ABŞ-da Buckoncun ştatında şəhər anlayışı vermir, İngiltərədə isə Cambridge – Qriq çay üzərində şəhər adıdır*. Nəticə etibarlı ilə aydın olur ki, toponimlərdə omonimlik məsələsi fonetik, leksik, morfoloji və etimoloji cəhətdən təhlil edilməli və bütün proseslər aydınlaşdırılmalıdır.

Deməli, toponimlərin və onlarla bağlı olan omonimlərin etnoloji quruluşunu öyrənərkən unutmamaq lazım deyil ki, bu adlar təkcə Amerikada yaşayan xalqların deyil, eyni vaxtda da bütün ingilisdilli xalqların dilində mövcuddur. Baxmayaraq ki, başqa ölkələrdə bəzən eyni leksik vahiddən əmələ

gəlmiş toponimlər müəyyən regional və morfoloji dəyişikliklərlə üzləşib. Toponimlər dilin bütün dövrlərinin fonetik, leksik, leksik-semantik, semantik və qrammatik elementlərinin, xalqın həyat tərzinin, məşğuliyyət formalarını araşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Alimlər yekdil fikirdədirlər ki, arxeoloji tapıntılar qədim mədəniyyətin bu və ya digər formasını əks etdirirsə də ancaq sivilisasiyanın zaman və məkanı haqqında təsəvvür oyadır. Bu tapıntıları yaradanların hansı xalqa – kütləyə aid olduğunu təyin edə bilmir. Bunun əksinə olaraq verilmiş adlar və toponimlər tarixən yaşayır və mövcud olduqları ərazidə yaşayan xalq və onların dili haqqında məlumat verir. Toponimlər xalqın tarixi funksiyasında çıxış edir, belə ki, bəzən dil ölür, ünsiyyətdən çıxır, amma toponimlərdə yaşayır. Toponimlərin morfoloji təhlili həm dilin, həm də onunla yanaşı mövcud olan dialektlərin müxtəlif xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağa, toponimləri təşkil edən vahidləri müəyyənləşdirməyə, onların formalaşmasında iştirak etmiş qeyri ana dili elementlərinin təyin edilməsi ilə ölkənin tarixi və coğrafi xarakteristikasını dəqiqləşdirməyə imkan yaradır ki, bu da tədqiqatın əsas istiqamətini təyin edir.

Coğrafi adlar kimi toponimlər də tarixə dair əhəmiyyətli məlumatları özündə əks etdirir. Çünki onlar özləri tarixi faktları və prosesləri əks etdirir. Digər tərəfdən, toponimlərin köməyi ilə ayrılıqda götürülmüş bir ərazinin tarixi və iqtisadi coğrafiyasına dair maraqlı faktları araşdırmaq olur. Məsələn, *rock - white-rock / ağ - qaya (azərb.) / белая скала (rus)*.

Ərazilərə verilən ilkin coğrafi adlar dil vahidi kimi toponimik terminlərdə yaşayır və ərazi, xalq və təbiət haqqında ensiklopedik məlumat verir. Dilçilik elminin inkişafına xam material verən sahələrdən ən əhəmiyyətliyələndən biri də ingilis toponimlərinin öyrənilməsidir. Dilin başqa sahələrinə nisbətən dil tarixi toponim və coğrafi adlarda daha çox əks olunur ki, bu da ingilis dilinə olan fransız və skandinav təsirlərini araşdırmağa yardımçı olur. Toponimlər dialektologiyam öyrənilməsində də əhəmiyyət kəsb edir. Nəticə etibarilə Uels ərazisində yaranan coğrafi adların və toponimlərin tərkibində mövcud olan Kelt dil elementlərini öyrənmək mümkün olur. Göstərilən coğrafi məkanda yaşayan əhali ingilis dilini qəbul etsə də, dildə öz dialektini saxlamış və dildə yeni çalarların yaranmasına imkan yaratmışdır. Tədqiqatın əhəmiyyətini şərtləndirən xüsusiyyətlərdən biri də toponimik adlarda üslubi vasitələrdən istifadədir. Toponimik adların tərkibində çox tez-tez metaforaya, alliterasiya, cinas və təkrarlara rast gəlmək olur.

Amerikan toponimlərini və onlarla bağlı olan omonimləri yuxarıda qeyd olunmuş prinsiplər əsasında tədqiq etdikdə maraqlı bir vəziyyətlə rastlaşmaq olur. Belə ki, amerikan omonimlərinin əksər hissəsinin alınma və kal-

ka üsulu ilə qəbul olunduğu və onların leksik, fonetik və qrammatik quruluşlarının ingilis dilində olanlarla eyniyyət təşkil etməsi bir daha aydınlaşır.

Amerikan omonimlərində mövcud olan ümumi mənzərə toponimlərin omonimliyinə də aid edilir. Məsələn, Şimal ştatlarda işlənən *Gloucester* (*yer adı*) ingilis omonimi ilə eyniyyət təşkil edir. Amma, *Warwick* və *Hartford* toponim adları omonim kimi işlənir və fonetik və morfoloji dəyişikliklərə məruz qalıb. Məsələn, *Hartford* – ingilis, amerikan omonimi kimi işlənir. Digər bir misalda morfoloji dəyişmə özünü bürüzə verir ki, bu da *worcester* (amerikan forması) və *wooster* – ingilis toponimi kimi işlənmişdir. Amerikan toponimlərində omonimlikdən bəhs edərkən xüsusi diqqət ispan, fransız və holland dillərinin təsirinə verilməlidir. Məsələn, *on*, *ville* (ispan); *ton*, *burg*, *mont* və s. (fransız); *kili*, *hook* və *and* kimi *holland* şəkilçiləri amerikan toponimlərində omonimlərin yaranmasında fəal iştirak etmişdir.

Müxtəlif coğrafi mühitdə yaşayan xalqların mədəniyyətini, milli təfəkkürünü, psixologiyasını, dünyagörüşünü, onların tarixi əlaqələrini, etnoqrafiyasını, tarixi və iqtisadi coğrafiyasını, diyarşünaslığının araşdırılıb üzə çıxarılmasında əvəzolunmaz mənbə hesab edilən toponimlərin öyrənilmə zərurəti yaranır.

Deməli, bu yollar bir-birindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənir. Ümumi formada olsa da qeyd etmək lazımdır ki, söz yaradıcılığı əsasən morfoloji, sintaktik, konversiya - yəni sözlərin bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi üsuldur, semantiksözə yeni məna verməklə əmələ gələn üsuldur və ixtisar etmə üsuldur ki, bu da nitqdə ən çox tək və cüt hecalı sözlərin işlədilməsinə artan meylədən irəli gəlir. Məqsədimiz də Amerikan toponimlərinin yaranması və onların omonimlik məsələlərini dil çərçivəsində araşdırmaq və mülahizələrimizi irəli sürməkdən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilin başqa sahələrindən fərqli olaraq, toponimik araşdırmalarda diaxroniya ilə sinxroniyanın əlaqəsi mütləq nəzərə alınır. Bunların arasındakı əlaqə bəzən araşdırma zamanı müəyyən çətinliklər törədir. Bəzi toponimlərin müasir mənası onların ilkin mənalardan nəinki fərqlənir, hətta bəzən onu inkar da edir. Toponimlərin öyrənilməsində diaxronik yanaşma üsulu isə həmişə onların tədqiqində aparıcı üsul hesab edilmişdir [8]. Bu metoddan istifadə tək müasir dili deyil, qədim, orta və yeni dil dövrlərini tədqiq etməyə və tarixi inkişaf dövründə baş verən bütün dəyişiklikləri, xüsusilə də morfoloji dəyişmələrin dinamikasını araşdırmağa əsas verir. Bu baxımdan araşdırma zamanı hər iki yanaşma metodunun istifadəsinə böyük zərurət yaranır.

ABŞ toponimləri dörd yüz il tarixə malik olan ümumi ingilisdilli xalqların yaratdığı dil sisteminin tərkib hissəsidir. İlk ingilis adlarının peyda ol-

ması hələ 1607- ci illərə təsadüf edir ki, bu da daimi koloniyalaşma dövrünə aiddir. Çünki ilkin koloniyalar qısa müddətli olduqları üçün heç bir coğrafi və ya toponimik ad yaratmayıblar. ABŞ toponimlərində əsasən iki dövrü müəyyən etmək olar: onlardan birincisi, ilkin, yəni XVII əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin 70-ci illərinə qədər olan dövrdür ki, o da koloniya dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə Amerikada hələ müstəqil dövlət yox idi. Həmin dövrdə ancaq İngilis, İspan, Fransız və Holland koloniyaları mövcud idi, ikincisi isə, Gec dövr adlanır ki, bu da Amerikanın istiqlaliyyət müharibəsindən sonra on üç koloniyayı birləşdirərək vahid bir dövlət yaratdığı tarixi gerçəklikdir. Yeni yaradılan dövlətin ərazisində yaranan toponimlərə məhz amerikan toponimiyasının tərkib hissəsi kimi baxmaq lazımdır. Yeni tarixi mərhələdə yaranan və inkişaf edən, yəni dil, tarix və coğrafiya baxımından toponimlər ingilis dil sistemindən fərqlənərək ingilis dilinin amerikan variantının xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməyə başlayır. Avropa ad və toponimlərindən fərqlənməsidir. Digər tərəfdən də, yerli aborijenlərin ad və toponimləri kifayət qədər tədqiq edilməməsidir. Daimi gedən mübarizələr nəticəsində qədim hindu mədəniyyət abidələrinin itirilməsi hindu toponimlərinin dəyişdirilməsi ilə nəticələnirdi. Ona görə də müxtəlif ərazilərdə hindu toponimlərinin taleyi də müxtəlifdir. Aborijen adlarının ən az saxlandığı region Altantikanın sahilləridir. Həmin ərazidə mövcud olan hindu adlarında coğrafi-tarixi anlayış yox idi və onlar termin kimi qəbul olunmurdu. Məsələn, *rising wolf, drunken Indian, broken bow, broken arrow, wounded knee, hidden timber*. Bu adlar öz qeyri-adi formaları ilə diqqəti çəkir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, XIX əsrin ortalarından başlayaraq Amerika tarixinə artan marağın nəticəsidir ki, yerli aborijen (hindu) toponimlərinin bərpa edilməsi və onların tədqiq olunması istiqamətində ilk addımlar atılmağa başlayır. İlk dəfə məşhur Avropa tədqiqatçısı Uilyam Pen yerli coğrafi adlara və onların özünəməxsus gözəlliyinə diqqət yetirir. Pen aborijenlərin (hindu tayfalarının) dilini öyrənir və yerli tayfalarla ünsiyyət qura bilir. O, hindu dilinin gözəlliyindən bəhs edərək məqalələrinin birində yazır: «*I know not a language spoken in Europe, that hath words of more sweetness, or greatness in accent and emphasis, than theirs*». (Mən Avropada danışılan ele bir dil tanımuram ki, onların dilindən daha gözəl və şirin səslənsin).

Aborijen (hindu) toponimlərinin poetikliyindən Vaşinqton İrvinq yazır və qeyd edir ki, yeni toponim və onların omonimlərinin yaranmasına böyük ehtiyac var. Belə ki, Nyu-York şəhərinə köhnə adını, Manhattan ştatına isə Ontario adının qaytarılmasını məsləhət bilir. Hindu toponimlərinin bərpa edilməsi yolunda Ponçfello və Uitman kimi görkəmli şəxsiyyətlər də çalışmış və qeyd etmişlər ki, bu yolla ABŞ danışılan ingilis dilinin çalarlıqlarını

saxlamaq olar. Uitman hindu toponimlərinin bərpasından söhbət açır və onları «*Something specific and perfect*» kimi adlandırır [14]. Məqalələrinin birində «*An American Primer*» yazır: «*California is sown thick with the names of all the little and big saints. Chase them away and Substitute aboriginal names*». (*Kaliforniya bütün böyük və kiçik müqəddəslərin adlarıyla sıx bağlıdır. Onları aborigen adları ilə əvəz etmək lazımdır*). Amerikan toponimlərində və onların omonimlərində mövcud olan hindu elementləri, qeyri-adi səslənmələri, poetikliyi və romantik olmaları ilə diqqəti cəlb edir. Bir sıra görkəmli amerikan dilçiləri bu məsələ ilə bağlı tədqiqatlar aparmış və aborigen toponimlərini amerikan omonimlərinin bir hissəsi hesab etmişlər. Görkəmli dilçi F.L.Utley yazır: «*Among these names there is much fancy and humor, much romance and legend*». (*Bu adların arasında daha çox təsvir və yumor, romantika və əfsanə var*).

Əksər hallarda amerikan hindlilərinin toponimlərində fonetik dəyişmələr nəzərə çarpır ki, bu da əksər hindlilərin oxuyub-yaza bilməməsi ilə əlaqədar idi. Onlar adları, əsasən, şifahi yolla başqalarına çatdırırdılar. Məsələn, *Alleghany* - *qədim tayfa adı*, *Allegheny* - *yaylaq və Allegany* - *məntəqə mənalarında işlənib və fonetik yolla toponimlərdə omonimlik əmələ gətirib*.

Müasir amerikan toponim sistemində geniş miqdarda hindu toponimlərinin işlənməsi dilçi-ailmələrin qarşısında iki əsas və spesifik məsələ qoyur. Onlardan biri toponimlərin etimologiyasının müəyyən edilməsi və onun nəzəri əsasları, digəri isə bu toponimlərin yazı ilə tələffüz arasındakı fərqləri ingilis standartlarına uyğunlaşdırmaqdır. Amerikan toponimlərində son söz elementi kimi çıxış edən, fiziki-coğrafi adları bildirən aborigen toponimlərinə rast gəlmək olur ki, onlar da əksər hallarda amerikan toponimlərinin son elementləri kimi çıxış edir. Ən çox istifadə olunan terminlərdən biri «*bayou*»-dur. Bu termin amerikan ingilis dilinə fransız dilindən keçdiyinə görə çox vaxt fransız elementi hesab edilirdi. Sonralar Luiziana ştatında aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, ilk məskunlaşan hindilər tərəfindən bu ad işlədilib və «*çay sahili*» mənasında terminləşib. Sonradan bu toponim omonimləşərək müxtəlif mənalarda işlənib. *Məsələn, bayou* - *sahil, bayou* - *vadi*, ölkənin cənub-qərbində isə ovla məşğul olan insanları belə adlandırdılar.

V.V.Vİnoqradov yazır: «*Sözün məna strukturunu təşkil edən ünsürlər müxtəlifdir: bəziləri hamı tərəfindən qəbul olunmuş sabit, digəri fərdi və ya kollektiv tərəfindən təsdiq olunmuş sabit mənanı təşkil edir. Sözün məna strukturunu təşkil edən mənalar işlədilmə dərəcəsinə görə müxtəlif ola bilər: bəziləri həmin dildə danışan bütün kollektivin malıdır, digəri isə dar sahədə konkret işlədilmə üçün istifadə olunur*» [6].

Toponimlərdə yaranan omonimlər də əsasən məna ilə əlaqədardır. Sözü fonetik tərkibi dəyişməz qalır, məna təzələnir və bəzən də yenidən yaranır. Bəzən fonetik tərkib modifikasiya yolu ilə yeni struktur əmələ gətirir, mənaya təsir edir, yeni məna yaradır. Eyni sözün yeni məna yaratması omonimlik hadisəsidir ki, bura formaca eyni, məzmunca müxtəlif sözlər aid edilir. Toponimlərdə yaranan omonimlər də dilin ümumi qanunları əsasında yaranır və leksik, omofon (fonetik omonim) və omoqraflardan (qrafik omonimlər) ibarət olur. Toponimlərdə yaranan omonimlər leksik yolla yaranır və heç bir fonetik-qrammatik dəyişikliyə uğramır. Məsələn, *birth - rəf (qatar-da) / birth - kolluq; corps - hərbi düşərgə / corps meşə zolağı; barelarid yer adı / barelarid məntəqə*

Amerikan toponimlərində qrafiki omonimlərə də (omoqraflara) da rast gəlmək olur. Bu növ omonimlərdə sözlərin yazılışı eyni, səsləşməsi isə müxtəlif olur. Məsələn, *lead - başçılıq etmək / lead - qurğuşun sexi; desert - səhra, boşluq/desert - tərkdilmiş sahə*

Dilin müasir inkişaf mərhələsində toponimlərin iki əsas ənənəvi klassifikasiyası mövcuddur ki, onların biri xüsusi isimlər, digəri isə ümumi isimlərdir. Bu iki isim arasındakı sərhədlərin müəyyən edilməsi məsələsinə toxunan dilçi alim A.A.Reformatski qeyd edir ki, xüsusi isimlər də bəzən ümumi isimlər kimi əşyaya və hətta müxtəlif qrup əşyalara aid edilə bilər. Toponimlər və onların omonimləri xüsusi isimlərə aid edildikdə onların geniş ifadə imkanları var. Bu ilk növbədə toponimlərin əsasən ümumi isimlərdən əmələ gəlməsindən asılıdır. Məhz buna görə də toponimlər tək obyekt, yer adlarını deyil, eyni vaxtda fakt və xarakterik xüsusiyyətləri də göstərir. Demək, toponimlərin və onların omonimlərinin təkrar işlənmə imkanları, onların nominativliyi xüsusi isimlərin ümumiyyə və əksinə keçmə prosesində baş verir. Coğrafi adların və toponimlərin müxtəlif funksiyalara malik olması onların əksər hallarda ümumi isimlər kimi işlənməsinə gətirib çıxarır [10].

Dilin leksikasında bu tip toponimlər müxtəlif söz birləşmələrində iştirak edir və hətta frazeoloji vahidlərin yaranmasına gətirib çıxarır və dildə, xüsusilə də bədii ədəbiyyatda, üslubi effekt yaratmağa xidmət edir. Müxtəlif dillərdə lüğət tərkibinin genişləndirilməsi prosesində toponimlərdən istifadə etməklə yaradılan yeni sözlərin də əhəmiyyəti böyükdür. Bu proses müxtəlif dillərdə inkişafın müxtəlif mərhələlərində baş verir ki, bu da yeni əşya adlarının verilməsində, yeni anlayış və hadisələrin biri-birindən fərqləndirilməsində istifadə edilir. Toponimlərin əmələ gəlmə prosesini, tarixi dövrü və semantik xüsusiyyətlərini təhlil edərkən belə qənaətə gəlmək olur ki, onların yaranma üsulları çox da geniş deyildir. Çünki toponimi yaradan ünsürlər arasında mövcud olan əlaqə zəifləyir və tədricən omonimlik yaranır. Sonradan

yaranan omonimlər dildə sərbəst mövqə tutur və müxtəlif anlayışda qəbul edilir. *Məsələn, Honiton* - region adı, ingilislərin ilk məskunlaşdığı yer, sonralar əşya adı bildirərək omonim yaradır və *Honiton* - aləm mənasında işlənir, *Keswick* - kiçik şəhər adı, *Keswick* - həmin ərazidə yaşayan insanların yetişdirdiyi alma növü. *Manchester*- İngiltərədə şəhər adı, Amerikada isə *Manchester*- toxuculuq sənaye mərkəzi kimi işlənir.

Amerikan toponimləri və onların omonimləri bəzən terminoloji birləşmələr yaradır ki, bu zaman toponimlərin mənası dəyişir, onlar yer, məkan adlarını deyil, əşya və predmetlərin əlamət və keyfiyyətlərini göstərir. *Məsələn, bath - bath brick - kərpic növü, bath bun - bulka növü, bath-chair – di-yircəkli stul, bath-metal - əridilmiş metal, bath-stone - tikinti üçün olan əhəng*. Bu cür toponimik birləşmələrin sonrakı taleyi də müxtəlif olur. Bəziləri sadə söz birləşmələri kimi dildə yaşayır. Onların çox hissəsi sonrakı inkişaf mərhələsinə keçir və toponimlərin substantivləşmə prosesi başlayır. *Məsələn, Newmarket - yer adı, Newmarket cöal - xəz dərilili palto deməkdir. Ribston - yer, məntəqə, pippin - ribston alma növü*. Gətirilmiş misallardan aydın olur ki, toponimlə ondan yaradılan termin arasındakı əlaqə tam pozula bilər. Substantiv frazeoloji birləşmələrdə çox tez-tez toponimlər təyin funksiyasında çıxış edir.

Toponimlərin iştirakı ilə əmələ gələn frazeoloji birləşmələrdən müasir dildə ədəbiyyatda ekspressivlik yaratmaq üçün istifadə olunur. *Məsələn, «If, however, illusion is brought forward as the end of art we have a view which can be discussed on its own merits... On this theory Art is the quietest way out of Manchester, and one can, lose oneself in a novel, or forget one's troubles at the play, as in drink»*. (C.K.Ogden, G.A.Richards, J.Wood «*The Foundations of Aesthetics*). “Baxmayaraq ki, xülya incəsənətin sonu kimi irəli sürülür, biz onun mahiyyəti üzrə müzakirə edilə bilən baxışa malikik... Bu nəzəriyyədə, incəsənət Mançesterdən çıxmaq üçün ən sürətli üsuldur və biri romanda özünü itirə və ya içkidə olduğu kimi tamaşada da problemlərini unuda bilər”. (C.K.Ogden, G.A.Richards, J.Wood “Estetikanın təməlləri”).

Göstərilən misalda işlədilmiş «*the quietest way out of Manchester*» birləşməsi bədii ekspressivliyi artırmaq məqsədilə «*çətin vəziyyətdən çıxış*» mənasında işlədilmişdir. Bədii ədəbiyyat kontekstində rast gəlinən toponimlərin araşdırılmasına sinxron aspektdə yanaşmaq və onları tipoloji cəhətdən təhlil etmək lazımdır. İnsanların həyat tərzini və şüuru dəyişdikcə yeni məfhumlar yaranır və özləri ilə birlikdə yeni ifadə vasitələri də yaradır. Toponimlərdə omonimliliyi törədən digər səbəblərdən də biri də digərin yaxınlaşması, qaynayıb-qarışması, bu və ya digər sözün eyni zamanda əvvəlki mənasını saxlamaqla yeni məna kəsb etməsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. American History Atlas. New-York, 1968, 130 p.
2. Бельнская В.Д. Топонимы в составе лексической системы языка. М., 1969, 241 стр.
3. Barfield O. History of English words. London, 1950, 26 p.
4. Boas F. Geographical Names of Indians. N.York, 1954, 31 p.
5. Серебренников Б.А. О методах изучения топонимических названий. - В.Я., 1959, №6, 151 стр.
6. Ekwall E. Etymological Notes on English Place-Names, London, 1959, 101 p.
7. Ekwall E. English River-Names. Oxford, 1980, 29 p.
8. Qasimov M.Ş. Terminologiya məsələləri. B., 1984, 261 s.
9. Мəşədiyev Q. Топонимlər və топонимlər. B., 1990, 191 s.
10. Никонов В.А. Введение в топонимику. М: Наука, 1965, 290 стр.
11. Пospelov E.M. Топонимика и картография. М., 1967, 96 стр.
12. Реформатский А.А. Топонимика как лингвистический факт. Б., Сб. Топонимистика и транскрипция. М: Наука, 1964, 261 стр.
13. Виноградов В.В. Об омонимии и смежных явлениях. ВЯ, 1960, 92 стр.

Aynura Manafova

Summary

Lexical and semantic peculiarities of American toponyms

The paper presents lexical and semantic peculiarities of American toponyms. It deals with the problem of word-formation of toponyms which is still not fully investigated and will be relevant for a long time. Moreover, it is also important to focus on the fact that regional aspect in the study of American toponyms is of particular importance. The article shows morphemic-derivational analysis of toponymic derivatives of American indigenous names. Geographical names are drawn on various word building patterns such as direct transition of nominal word into toponym; there is also influence of geographical, historical and other factors onto formation of names of cities and districts. It is possible to identify a set of regionally marked background knowledge. Perceptions of values as well as historical and cultural characteristics of the analyzed toponym are also investigated in the given article.

Айнура Манаfoва

Резюме

Лексические и семантические особенности топонимов Америки

В настоящей статье рассмотрены лексические и семантические особенности топонимов Америки. Это связано с тем, что проблема формирования слов-топонимов не полностью исследована и будет еще долгое время оста-

ваться актуальной. Более того, важно сосредоточиться на том факте, что региональный аспект в изучении американских топонимов имеет особое значение. Данная статья показывает морфемно-производный анализ топонимических производных американских исконных наименований. Географические наименования признаются по различным шаблонам построения слов как например, прямая трансформация нарицательного слова в топоним; также существует и влияние географических, исторических и иных факторов на формирование названий городов и районов. Здесь можно выделить набор регионально маркированных фоновых знаний. Восприятие ценностей, в том числе исторические и культурные характеристики анализируемых топонимов, также исследуется в данной статье.

Rəyici: fil.f.d, dos.N.Nəbiyev

Gülənbər Abbasova

BDU

gulenbermuslumova@yahoo.com

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS POEZİYASINDA LİŦVİSTİK PARALELİZMƏ DİAXRONİK VƏ SİNHRONİK BAXIŞ

Açar sözlər: *poeziya, dilçilik, paralelizm, diaxronik aspekt, sinxronik aspekt*

Key words: *poetry, linguistics, parallelism, diachronic aspect, synchronic aspect*

Ключевые слова: *поэзия, лингвистика, параллелизм, диахронический аспект, синхронический аспект*

Paralelizm termini ilk əvvəllər poeziyda işlənmiş daha sonralar dilçilikdə istifadə olunmuşdur. Əsasən dini məzmunlu şeirlərdə işlənən paralelizm sonralar dilçi Roman Yakobson tərəfindən dini mövzulara əsaslanmayan mətnlərdə paralelizmin araşdırılmasına təşəbbüs göstərmişdir. Dünyada bir çox dilçilər paralelizmi poeziyanın ilkin estetik quruluşu hesab edərək daha çox istifadəsinə yer ayırır. Bədii paralelizm ədəbiyyatda oxucuya təqdim olunan fikri yadda qalan edir, frazanın mahiyyətini təkrar vasitəsi ilə açıqlayır. Ədəbiyyatda paralelizm fikirləri vurğulamaq və mənəvi mesajları çatdırmaq üçün istifadə edilməklə yanaşı poetik dilin ən çox istifadə olunan və sabit aspekti də hesab olunur. Lakin bizə lazım olan linqvistik paralelizm başqa sözlə desək, dilçilikdə işlənən paralelizm dil strukturlarının vahidləri arasında başa düşülən linqvistik anlayışdır. Linqvistikada paralelizmlər eyni quruluşa məxsus olan sözlərin işlədilməsi hesabına başa gəlir. Linqvopoeetikada isə paralelizmlər deyildikdə eyni stuktur özəlliklərinə malik olan paralel sözlərin nəzm əsərləri daxilində axıcılıq, ahəndarlıq, ritm və s. yarada bilmə qabiliyyəti kimi başa düşülür. Paralelizmdə sinonimlik, təkrarlıq, anti-teza, əlavə və başqa formalarda meydana gələn cümlə quruluşları və fikirlər arasında əlaqə vardır.

Həm Qərbdə, həm də Şərqdə təşəkkül tapan poeziya illər ərzində inkişaf etmişdir. Təbii olaraq poeziya nümunələri bu illər ərzində dəyişilmişdir. İlk əvvəllər poeziyada axıcılıq, ritmiklik yaradan paralelizm dilçilikdə də bir termin kimi işlənməyə başlamışdır. Dilçilikdə istifadə olunan linqvistik paralelizm mahiyyət etibarilə eyni olsa da, fərqli işlənmə və funksiyaları baxımından seçilir. Poeziyada linqvistik paralelizmin istifadəsinə diaxronik və sinxronik yanaşma mövqeləri seçilə bilər. Linqvistik paralelizmin poeziyada

illər ərzində keçdiyi yollara nəzər saldıqda biz onun diaxronik tədqiqatını təmin etmiş olarıq. Lakin “Paralelizm nədir?” sualına cavabını tapmaqda sinxronik tədqiqat daha çox imkan verir. F.de Sössür və ondan sonrakı dilçilər diaxronik yanaşmanın dilin əsl mahiyyətini açmaqda yarırsız olduğunu hesab edirlər. F.Veysəlli “Dilçiliyin əsasları” kitabında sinxronik tədqiqatın mahiyyətini açıraq yazır: “Sinxron tədqiqatlar dilin müəyyən zaman kəsiyində durumunu, sistemini və strukturunu öyrənir. Məsələn, XII əsr Azərbaycan dilini obyekt olaraq seçdikdə bizi bu dilin IX və XIV əsrlərdə necə olması maraqlandırır” [3, 45].

Bədii söz ustaları öz əsərlərinin dilində obrazlılıq, emosionallıq və ekspressiya yaratmaq üçün rəngarəng bədii priyomlardan və yaxud üslubi fiqurlardan istifadə edirlər. Paralelizm ədəbiyyatda bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə ifadə oluna bilir. Onlar dilə üslubi çalarlıq verərək ritorikamı qüvvətləndirir. Əsas ritorik vasitələrsırasına daxil olan anafora, asidenton, klimaks, epifora, simplos və antiteza paralelizmlər şəklində bədii ədəbiyyatda mövcud olur.

Linqvistik paralelizm müxtəlif məzmunlu şeirlərdə və ya nəzm əsərlərində mövcud olur. A.Bəylərova paralelizmin sintaktik xüsusiyyətlərini araşdırarkən onu paralel konstruksiyalı bədii parçalarda işlənməsində məzmun çalarını nəzərə alaraq iki növdə nəqli parçalar və təsviri parçalarda işlənməsini qeyd etmişdir [2, 131].

Diaxronik tədqiqatlar göstərir ki, poeziya həm Şərqdə, həm də Qərbdə təşəkkül tapıb inkişaf etməsinə baxmayaraq öz spesifik xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, orta əsrlərdə qələmə alındığı məsnəvi şəkli yalnız İslam Şərqi üçün xarakterikdir. Yaxud eynicinsli səslərin konkret bir şeir vahidində periodik təkrarlanması bütün İslam ölkələri ədəbiyyatları üçün xas xüsusiyyətdirsə, türkdilli ədəbiyyat üçün daha xarakterikdir. Əksinə, iştiaq – eyni samit köklü sözlərin bütöv bir misra, beyt, yaxud bənd daxilində təkrarlanması İslamdan sonrakı bütün türk ədəbiyyatında (şeirdə) işlənsə də, daha çox ərəblərin söz sənətinə xasdır. Bu baxımdan həm Qərb, həm də Şərq poeziyasına xas olan xüsusiyyətləri xüsusi dövrlərə ayıraraq sinxronik yanaşmaq zəruridir. Lakin paralelizm anlayışı ortalığa qoyulduqda biz mövzuya diaxronik yanaşmağı daha məqsədəuyğun hesab edirik. Çünki paralelizmin növlərinə müəyyən zaman kəsiyində yanaşmaq tam strukturunu öyrənməyə xidmət etmir. Bu baxımdan məsələni həm diaxronik, həm də sinxronik aspektdə tədqiq etmək yerinə düşərdi.

Xronoloji olaraq həm Azərbaycan, həm də ingilis poeziyasını müəyyən dövrlərə bölmək olar. Bu məsələnin tədqiqatını daha da asanlaşdırır. Azərbaycan poeziyası qədim dövrlərdən başlayır. Ən qədim zamanlardan XIII əsrə qədər olan dövrü qədim dövr Azərbaycan poeziyasını əhatə edir.

Bu dövr Qətran Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Nizami kimi farsca yazıb yaradan şairlərdən və II minilliyin əvvəllərində türk dilində yazılmış “Dədə Qorqud” eposundan ibarətdir. Sait və samitlərin hər birinin assonans və alliterasiyanın digər poetik kateqoriyalarla əlaqəli işlənməsi, ən əsası isə assonans və alliterasiya kimi poetik kateqoriyalar müəyyən bir sintaktik bütöv daxilində olması və bütövlərin çoxunda səs, heca, söz, söz birləşməsi və cümlə təkrarları bu epos üçün spesifik olub paralelizmin ən yüksək səviyyədə işlənməsinin o dövr üçün bariz nümunəsidir. Eposda Bamsı Beyrək, Dəli Donqar, Alp Aruz kimi adlar da alliterasiya yaradaraq adların yaddaqalan olmasına xidmət edir.

Orta əsrlər dövrü XIII əsrdən XVII əsrə qədərki zamanları əhatə edir. Azərbaycan dilli şeirin ilk nümayəndələri İzzəddin Həsənoğlu və Şeyx Səfi, farsdilli poeziya nümayəndələri Nəsrəddin Tusi, Marağalı Övhədi, Arif Ərdəbilli və Əssar Təbrizi, sonrakı mərhələdə Qazi Bürhanəddin, Nemətullah Kişvəri, Həbib, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli kimi şairlərin poeziyanın o dövr üçün spesifik olan qəzəl, məsnəvi, qəsidə, tuyuq, müstəzad, tərcibənd, müləmma janrında yazıb yaradan və poetik fiqurlardan məharətlə istifadə edərək paralelizmin ən gözəl nümunələrini yaratmışlar.

Klassik şeirlərdə paralelizmin sərbəst təkrir formasında işlənən növünə də rast gəlinir ki, Füzuli qəzəllərində daha geniş yayılan bu forma şərti olaraq qarışıq tipli təkrir adlandırıla bilər. Nümunə üçün dahi şairin qəzəldən gətirdiyimiz aşağıdakı beytə nəzər salaq:

*Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər,
Canı üçün kim, cananın sevər canın sevər.* (M.Füzuli)

Bu nümunədə bir beyt daxilində “sevər” sözünün beytin üç yerində təkrarı, həm hər iki misranın əvvəlində canı sözünün təkrarı, həm də can, canan, sev sözlərinin kiçik variasiyalarla – qrammatik dəyişmələrlə təkrarlanması təsadüf edilir.

Paralelizmin epifora kimi işlənməsi klassik Şərq şeirinin lirik janr formalarından biri olan tərcibəndin əsas struktur göstəricisidir. Məlum olduğu kimi, hər bəndi səkkiz-on misradan ibarət olan bu şeir şəklinin birinci bəndinin sonuncu misraları digər bəndlərdə də təkrar edilir. Məsələn, M.Füzulinin «Mən kiməm? – Bir bəkəsi biçarəvü bixaniman», «Gətir, saqi, qədəh kim, növbahari-ələmaradır!» misrası ilə başlanan tərcibəndləri bunun gözəl nümunələrindəndir.

XVII əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədərki dövr yeni dövr poeziyası kimi şərh edilə bilər. Bu dövrü də özlüyündə 3 mərhələyə – XVII-XVIII əsr-

lər, XIX əsr, XX əsrin əvvəllərinə ayıra bilərik. I mərhələ “Koroğlu” eposunun və aşiq yaradıcılığında bir çox nümunələrin yarandığı dövrdür. Ən yeni dövr poeziyası isə XX əsrin əvvəllərindən bugünə qədərki dövrü əhatə edir. Əsasən bu dövrü də 2 mərhələyə – 1918-ci ildən 1950-ci illərə qədər və 1950-ci ildən bugünə qədərki dövrə bölürlər. Bu dövrün birinci mərhələsi sovet ədəbiyyatı, cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı və mühacirət ədəbiyyatı olmaqla 3 istiqamətdə inkişaf etmişdir. Təbii ki, hər bir mərhələdə linqvistik paralelizmin ən gözəl nümunələrinə rast gəlinir və tədqiqatın əsas məqsədi bu mövzuya linqvopoetik aspektdən yanaşmaqdır.

İngilis poeziyası nümunələri VII əsrə qədər erkən bir dövrə dayanan və müasir ingilis dilinin əcdadı olan anglo-sakson dilində qələmə alınmışdır. “Beovulf” dastanından başlayan erkən dövr anglo-norman və Cefri Çoser kimi məşhur şairin yazıb yaratdığı orta əsrlər dövrü ilə davam edir. İngiltərə İntibahı dövrü Erkən İntibah poeziyası, Elizabeta dövrü və Yakob və Karolin poeziyası ilə səciyyələnir. XVIII əsr Restavrasiya dövrü ardıcıl olaraq Romantik hərəkat, Viktorian poeziyası və bugünə qədərki poeziya ingilis poeziyasının keçdiyi yolu göstərir. Romantik hərəkatın ən tanınmış nümayəndələri Viliam Bleyk, Viliam Vordsvors, Samuel Taylor Kolerik, Persi Bysshe Şelli, Lord Bayron, ConKets və başqalarıdır. Hər bir dövr özünün dil üslub xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Ən qədim dövr ingilis şairləri baş qafiyə adlanan qafiyə növündən istifadə edirdilər. Sözün əvvəlindəki səslərin eynilik təşkil etməsi ilə səciyyələnen bu qafiyə növü XIV əsrdən sonra şairlər tərəfindən məharətlə sözün sonuna daşındı. “Lightly down leaping he loosened his helmet. (tərcümə: Azca aşağı atılaraq dəbilqəsini boşaltdı.)” nümunəsində ilk hissədə iki, ikinci hissədə bir söz olmaqla üç söz alliterativ hesab olunur. Paralelizmlər bu dövrdə yəhudi poeziyasında eyni ifadə üçün müxtəlif sözlər və ya eyni anlayış üçün müxtəlif söz birləşmələri və istifadəsi kimi səciyyələnidir. “Then saw they the sea – headlands, the windy walls. (Sonra onlar dənizi - dağlıq burunları, küləkli divarları gördü.)” misrasındakı kimi ən işlək vasitələr sırasına daxil olur. Bu dövr ingilis ədəbiyyatı üçün paralelizm çox səciyyəvi olub şeirlərdə geniş istifadə olunmuşdur [6,140].

Elizabeta dövrünə aid şair, dramaturq, tərcüməçi kimi tanınan Kristofer Marlov aşağıdakı şeirində feillərin (come, be), bağlayıcıların (and), isimlərin (hills, valleys, dales, fields, yields, rocks), əvəzliliklərin (all), samit səslərin sözün əvvəlində paralelliyinə dair nümunələrini müşahidə edək:

*Come live with me, and be my love,
And we will all the pleasures prove.*

*Those hills and valleys, dales and fields,
And all the craggy mountains yields.
And we will sit upon sit upon the rocks.*
(The Passionate Shepherd to his love, Christopher Marlowe)
Gəl yaşa mənimlə, məhəbbətim ol,
Dadaq bu dünya da hərcür nəşəni.
Gəzəkçöl-çəmənə, həmsöhbətimol,
Gəzək salqayalı dağı meşəni.
(tərcüməçi – Şəhla Nağıyeva, Çoban məhəbbəti.) [4, 4]

Azərbaycan və ingilis dillərinin müxtəlif dövrlərə aid poeziya nümunələrinə nəzər saldıqda hər iki dilə xas olan xüsusiyyətlərin paralelizmin işlənməsində öz spesifikliyini göstərməsinin şahidi oluruq. Diaxronik yanaşmada dil quruluşlarının müxtəlifliyi, dildaxili və dilxarici amillərin poeziyanın dilinə təsiri nəzərə alındığı halda sinxronik yanaşmaya əsasən hər dövrün özünəməxsus xüsusiyyətlərinin poeziyada əksini tapması və bunun linqvistik paralelizmin işlənmə məqamlarına təsir formaları nəzərdən keçirilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adele Berlin. "The dynamics of biblical paralelism", England, 2007, 224 p.
2. Bəylərova A. Bədi dildə üslubi fiqurlar, Bakı, 2008, 212 s.
3. F.Y. Veysəlli. Dilçiliyin əsasları, Bakı, 2013, 420 s.
4. İsanxanlı H. Poetik tərcümələr. Xəzər universiteti nəşriyyatı, 2005, 309 p.
5. Jakobson R. Language in Literature. England, 1990, 560 p.
6. John Miller Dow. A brief history of the English language and literature. Boston, 2007, 402 p.

GulanbarAbbasova

Summary

Diachronic and synchronic approach to the linguistic parallelism in Azerbaijan and English languages

The article focuses on the use of linguistic parallelism in Azerbaijan and English languages both diachronically and synchronically. Parallelism is one of the most used syntactic figures in Azerbaijan and English poetry. In Azerbaijan and English poetry poetical samples belonging to different periods vary for their specific peculiarities. These features have been taken into consideration both diachronically and synchronically. In the article the usage and linguo-poetical properties of linguistic parallelism have been analyzed comprehensively.

Гюланбар Аббасова

Резюме

Диахронический и синхронический подходы к лингвистическому параллелизму в азербайджанской и английской поэзии

В настоящей статье рассмотрена проблема диахронического и синхронического подходов к явлениям лингвистического параллелизма в азербайджанской и английской поэзии. Параллелизм является одним из наиболее часто используемых литературных средств в обоих языках. В азербайджанской и английской поэзии разные периоды различаются по своим особенностям, в частности в указанном аспекте эти характеристики были учтены как в диахроническом, так и в синхроническом аспектах. В статье на конкретных примерах исследованы моменты использования лингвистического параллелизма в разные периоды истории обеих литератур.

Rəyçilər: fil.f.d, dos.Ş.Qasımova, dos.M.Məmmədov

Ülkər Cəfərova
ADU, dissertant

«GÖZƏLLİK» KONSEPTİ VƏ ONUN STRUKTURU

Açar sözlər: *konsept, gözəllik, gözəl, qadın, subkonsept, aspekt, sektor, element.*

Keywords: *concept, beauty, beautiful, woman, subconcept, aspect, sector, element.*

Ключевые слова: *концепт, красота, красивый, женщина, субконцепт, аспект, сектор, элемент.*

İnsan və gerçəklik arasında qarşılıqlı münasibətlərin əks olunma aspektlərindən biri qiymətləndirmədir. Dünyanın dərki prosesində tərbiyə, təhsil, insanın yaşadığı tarixi fon, onun xarakteri, zövqü, dünyagörüşü onda müəyyən dəyərlər sistemi formalaşdırır və o, məhz buna söykənərək hər şeyi qiymətləndirir.

Qiymətləndirmə qabiliyyəti insana şüur meydana gələn andan xasdır. İnsan təfəkkürü canlı və cansız müqayisə edir, analogiyalara mühüm əhəmiyyət verir, müxtəlif məgik obraz və simvollara müraciət edir. İnsanın təfəkkürü inkişaf etdikcə onun qiymətləndirmə fəaliyyəti də inkişaf edir və mürəkkəbləşirdi, müxtəlif növ dəyərlər müstəqil dəyər növlərinə (mənavi, dini, siyasi, estetik, intellektual və s.) çevrilirdi. Bu dəyərlərdən biri də «gözəllik»dir.

«Gözəllik» konsepti çox geniş və mücərrəddir. O, estetikanın ən ümumi və universal kateqoriyalarından biri kimi, kamillik, obyektin aspektlərinin harmonik birləşməsini bildirir və estetik zövq verir. «O, insanlara sevinc bəxş edir, fərəh gətirir, həzz verir, onlarda həyat eşqi oyadır» [3]. Bu konsept çox qədim zamanlarda formalaşmağa başlamış, mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş və hazırda da qəlibləşməmiş və yeni çalarlar qəbul etməyə hazırdır. «Gözəllik» konsepti dövrün, təbii və sosial mühitin əlamətlərini özündə daşıyır. Zaman keçdikcə gözəllik konseptinin özündə də müəyyən dəyişikliklər baş verir. Bu konsept hər bir konkret etnik mühitdə əsas etibarilə müstəqil inkişaf edib formalaşdığından, onun istənilən milli-etnik mühitdə özəl xüsusiyyətləri var. Özü də bu xüsusiyyətlər tədricən formalaşdığından istənilən tarixi dövrdə dövrün «damğa»sını özündə əks etdirmiş və konsepti həmin dövr çərçivəsində nəzərdən keçirdikdə, həmin «damğa» milli linqvokulturoloji faktlar kimi «oxuna» bilir.

Hər xalqın, etnosun, sosial qrupun, hətta fərdinözünün «gözəllik» anlayışı (daha doğrusu, konsepti) var. «Gözəllik» sözü səslənəndə onu eşidənin şüurunda (konseptosferində) gözəllik nümunələri, bu konseptlə müəyyən dərəcədə bağlı olan bu və ya digər «konseptlər» canlanır. Belə deyək, «gözəlliyi» qavramaq üçün insan həyatda duyğu orqanları vasitəsilə qəbul etdiyi informasiyanı artıq şüurunda mövcud olan etalonla tutuşdurur və bundan çıxış edərək müəyyən nəticəyə gəlir, özü də bu tutuşdurma abstrakt anlayışlara da aid olur.

«Gözəllik» kontekstdən (diskursdan) asılı olaraq ən müxtəlif əlamətləri özündə ehtiva edir. Bu əlamətləri aşkarlamaq, müəyyənləşdirmək üçün isə geniş səpkidə linqvokulturoloji materiallara müraciət etmək və onlara istinadən sözügedən konseptin strukturunu, struktur elementlərini müəyyənləşdirmək və konkret misallar əsasında nəzərdən keçirmək lazımdır.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində «gözəllik» belə izah olunur: «Gözəllik(is.) – Gözəl adam və ya şeyin halı: qəşənglik, gözəşirinlik.

Gözəllik-gözəl adam; nəsə bir şeyin halı.

Gözəllik-- gözəl-qəşəng – gözəl qadın – gözəl təbiət.

Gözəlcə (sif) – çox gözəl, çox yaxşı, qəşəncə» [2, 186].

Bu izahlardan görmək olar ki, «gözəllik» konsepti əsasən «gözəl» sifəti ilə realizə olunur və konseptin strukturu qurulduqda «gözəl» onun subkonsepti kimi götürülə bilər. «Gözəl» leksik vahidi lüğətdə belə izah olunur:

«Gözəl (sif.) – 1. Sifətin cizgiləri, bədənin tənəsübü, qaş-gözü qüsur-suz olan;

2. Gözə xoş gələn, gözü oxşayan, xoşa gələn, qəşəng;

3. Məharətli, öz sənətinin ustası olan, çox yaxşı, əla;

4. Müsbət keyfiyyətlərə və ya xassələrə malik olan, hər cəhətdən yaxşı olan, necə lazımdırsa elə;

5. Əlverişli, yararlı, yaxşı;

6. (zərf) Yaxşı, əla» [2, 185]

İzahlı lüğətdə verilən bu məna çalarlarından çıxış edərək «Gözəllik» konseptinin və onun tərkib elementlərinin strukturunu nəzərdən keçirməyə çalışaq.

«Gözəllik» konseptinin subkonseptləri qismində «gözəl», «qəşəng», «yaxşı», «əla», «gözəlcə» və s. anlayışlarını götürmək olar. Lakin dərhal qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayışlar əsasən eyni səviyyəlidir (və məhz buna görə də onları subkonseptlər kimi fərqləndiririk) və müəyyən hallarda bir-birini izah və hətta əvəz edə bilər. Bununla belə, onlar diskursda müsbət konnotasiya ilə yanaşı, mənfi konnotasiyalı da ola bilərlər. Məsələn, «Gözəl ağa çox gözəldi, vurdu çiçək çıxartdı». Aydın ki, bu kontekstdə «gözəl» kinayə ilə işlə-

dilib və «gözəllik» nümunəsini, «ideali» əks etdirməyə iddialı deyil. Digər tərəfdən, qeyd edək ki, «Gözəl» leksik vahidi bir tərəfdən qiymətləndirmə konsepti kimi çıxış edirsə, digər tərəfdən dilimizdə qadın adı bildirən xüsusi isim kimi də mövcuddur. Bundan başqa, sadəcə müraciət forması da ola bilər. Məsələn, Aşıq Ələsgərin «Mən» gəraylısı belə müraciətlə başlayır:

«Gözəl, sana məlum olsun,
Həsərətindən yanırım mən» [1, 159]

Diskursdan çıxış edərək «gözəl» lekseminin burada xüsusi isim olmadığını və sifət qismində də çıxış etmədiyini söyləmək olar. Bu kontekstdə «gözəl» sözü cümlədə xitab qismində çıxış edir. Aşıq şeirini məclisdə deyir və diskursdan bu nəticəyə gəlmək olar ki, «Gözəl» sadəcə aşığın adını bildirməyib və ya məclisdə adını səsləndirmək istəmədən tərifi etdiyi qadına (qıza, gəlinə) ünvanlənib.

«Əvəzdi» şeirində də bu kimi xitab var: «Gözəllər sultanı, ay Səlbi xanım» - deyən Aşıq konkret şəxsə müraciət edir və onu «Gözəllər sultanı» adlandırmaqla gözəllər arasında yerini vurğulayır.

«Gözəl» subkonsepti Azərbaycan klassik ədəbiyyatında, aşıq ədəbiyyatında, folklorda geniş yer aldığından, bu mənbələrdən çıxış edərək bu konseptin həm tarixi inkişaf yolunu, həm də milli özəlliklərini müəyyənləşdirmək olar.

«Gözəl» subkonsepti aşıq ədəbiyyatında ən çox işlədirləndirən və daha çox qadın gözəlliyi aspektində işlədilir. Bütövlükdə «gözəl» subkonseptinin bu kimi aspektlərini fərqləndirmək olar: «gözəl qadın», «gözəl əşya», «gözəl söz», «gözəl əməl», «gözəl təbiət» və s. Bu sıradan «gözəl qadın» aspektinin sektorlarını fərqləndirək: qız, *gəlin*, *arvad*, *qarı* və s. Konkret misallar göstərir ki, bu səviyyədə sektoru ümumi abstrakt anlayışlardan daha çox, konkret detallar səciyyələndirir və onların birini digərindən fərqləndirir. Digər tərəfdən nəzərə almaq lazımdır ki, eyni bir linqvokulturoloji vahid eyni zamanda, işlədildiyi diskursdan asılı olaraq, iki və daha çox aspektə və ya sektora aid ola bilər. Bu xüsusilə də əlamətlər üçün səciyyəvidir. Məsələn, «gəlin» sektorunun əlamətlərinə 1) qara göz; 2) qara qaş; 3) ala göz; 4) incə bel, 5) boyu çinar, 6) saç sünbül və s. aid etmək olar. Lakin həmin əlamətləri eynilə də qız, arvad və s. sektorlara da aid etmək mümkündür. Bu isə əlamətlərin xeyli rəngarəng olduğunu və məhz diskursda işlənmə yerindən və səpkisindən asılı olaraq konkret mənə kəsb etdiyini göstərir.

Bədii diskursda işlədildikdə konseptin realizə vasitələri metaforikləşir və ən müxtəlif şəkildə təzahür edir. Əlamətlər həm konkret, fiziki dünya

çərçivəsində, həm də mücərrəd, metaforik şəkildə olur. Aşıq sevgilisi Səhnəbanunu belə təsvir edir:

Nazik barmaqlıdı, şümşad əllidi,
Ayna qabaqlıdı, siyah tellidi,
Şəkər söhbətlidi, şirin dillidi,
Tuti kimi xoş zəbanım gedibdi.

.....
Büllur buxaq, lalə yanaq, ay qabaq,
Ala gözlü Səhnəbanım gedibdi.[1, 48]

Başqa bir şeirində aşıq «gözəllik» idealını belə təsvir edir:

*Nə uzun, nə gödək, münasib gərək,
Ağzı, burnu nazik, dodaq kip gərək,
Əndam büllur, bədən güldən saf gərək* [1, 67]

.....
Bəstə boyu, ağ əndamı, gül üzü [1, 76]

Bu sətirlərdə aşıq öz dövrü üçün gözəlliyin əsas atributlarını sadalayır: «nazik barmaq», «şümşad əl», «ayna qabaq», «siyah tel», «şəkər söhbət», «şirin dil», «büllur buxaq», «lalə yanaq», «ay qabaq», «ala göz» və s. «Aşıq gördüyünü çağırar», – deyirlər. Qadınların, qız-gəlinin camaat üçün başı bağlı çıxdığı bir zamanda aşıq ən yaxşı halda onun əllərini, qismən üzünü görə bilərdi. Gördüyümüz kimi, aşıq öz dövründə qadının müşahidə oluna bilən predmetli və abstrakt əlamətlərini sadalayır. Eyni əlamətləri aşığın başqa şeirlərində də görürük:

*Ala gözlü, qələm qaşlı Güləndam!
Alma yanağını, ay qabağını*

.....
Ala gözə siyah sürmə vurubsan. [1, 53]

.....
*Almadı yanağın, büllur buxağın,
Dodaqların meyli, məzəli, Güllü!* [1, 53]

*Ləb qönçə, diş inci, yanağın lala,
Çəkilib qaşların yay, sarı köynək!* [1, 75]

Aşıq Ələsgər «Gözəldi» [1, 52] şeirində gözəlliyin atributlarını genişləndirir və fiziki kamilliklə yanaşı mənəvi xüsusiyyətlərində («*Arif olan hər*

insana gözəldi») ön plana səkir, bundan başqa dövrəni də («Kim nə deyir *bu dövrəni*, gözəldi») gözəl adlandırır.

«Gözəllik» kimi mürəkkəb konsepti bir məqalə çərçivəsində tam açmaq mümkün deyil. Burada nəzərdən keçirdiyimiz misallardan çıxış edərək, bu konseptin aşağıdakı sxemini təklif edirik.

Konsept	gözəllik
Subkonsept	gözəl, qəşəng, yaxşı, əla, gözəlcə
«gözəl» subkonseptinin aspektləri	gözəl qadın, gözəl əşya, gözəl söz, təbiət, əməl, fikir, hava və s.
«gözəl qadın» aspektinin sektorları	uşaq, qız, gəlin, arvad, qarıvəs.
«gözəl qız» (gəlin) sektorunun əlamətləri	qaş, göz, bədən, incəbel, yeriş, duruş, davranış və s.

Aydındır ki, bir məqalədə «gözəllik» kimi mürəkkəb konsepti həm estetik, həm tarixi baxımdan tam təhlil etmək mümkün deyil. Bununla belə, nəzərdən keçirdiyimiz misallar konseptin mürəkkəbliyini göstərdi və onun strukturunu qurmağa, müxtəlif səviyyəli tərkib hissələrini müəyyənləşdirməyə imkan verdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 3-cü cild. Bakı: Elm, 1983.
3. Богуславский, В. М. Типология значений образных средств выражения оценки внешности человека: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.01. - М.: Институт русского языка, 1995.
4. Мещерякова, Ю. В. Концепт «КРАСОТА» в английской и русской лингвокультурах. Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. - Волгоград, 2004.
5. Burke, E. On the sublime and beautiful. The Harvard classics / Ed. by Charles W. Eliot. Vol. 24, Part 2 of 51. - New York: P.F. Collier & Son, 1909-14; © 2001 Copyright Bartleby.com, Inc., 2001.
6. kayzen.az/blog/fəlsəfə/12248/gözəllik-estetik-kateqoriya-kimi.html

Ulker Jafarova

Summary The concept of "Beauty" and its structure

The concept of "Beauty" is one of the most complex, universal and nationally determined problems of cognitive linguistics. As an evaluation category,

mainly with a positive connotation, it was formed and developed in a specific ethnic and socio-historical environment and carries multifaceted linguistic and cultural information. In this article, the concept of “Beauty” and its structural elements are considered on the example of poems by Ashyg Alasgar in the context of a specific historical period - the second half of the XIX - early XX centuries. Based on the analysis, a structure diagram of the concept under consideration is drawn up.

Улкер Джафарова

Резюме

Концепт «красота» и его структура

Концепт «красота» – одна из самых сложных, общечеловеческих и национально обусловленных проблем когнитивной лингвистики. Как оценочная категория в основном с положительной коннотацией, он формировался и развивался в конкретной этнической и социально-исторической среде и несет в себе многогранную лингвокультурную информацию. В статье концепт «красота» и его структурные элементы рассмотрены на примере стихотворений Ашыга Алескера в контексте конкретного исторического периода – второй половины XIX – начала XX вв. На основе проведенного анализа составлена схема структуры рассматриваемого концепта.

Rəyçi: fil.e.d., prof.F.Cahangirov

ƏDƏBİYYAT

Leyla Bağirova
ADU

AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA QARA YUMOR VƏ CON BART YARADICILIĞI

Açar sözlər: *Qara yumor, postmodernizm, janr, gülüş, satira.*

Key words: *Black humour, postmodernism, genre, laughter, satire.*

Ключевые слова: *Черный юмор, постмодернизм, жанр, смех, сатира.*

Qara yumor XX əsrin ikinci yarısından etibarən bir qrup yazıçının yaradıcılığına xas olan termin kimi müasir dünyanın qəddarlığını, paradoksallığını, absurdluğunu, duyğusuzluğunu ifadə edərək ədəbiyyatda emosional ruhlu kompozisiyalara yeni nəfəs gətirdi. Bu termin dərin ümitsizlik və kəskin özgələşmə duyğularına qarışan coşqun komik elementləri ilə xarakterizə olunur. Qara yumor nümayəndələri müharibədən sonrakı illərdə yazmaqla, həmin dövrü səciyyələndirən eyforiya və qələbə hisslərindən fərqli olacaq nəzər nöqtəsi təqdim etmək istəyirdilər. Onların əsərləri qaranlıq komik mühitdə təqdim edilən özgələşmə və boşluq hissi ilə səciyyələnir.

“Qara komediya”, “tünd komediya”, “dar ağacı altında yumor” və s. ifadələrlə adlandırılan Qara yumor üslubu əsasən tabu sayılan, ciddi hesab olunan və müzakirəsi ağırlı olan mövzulara işıq salmaq üçün istifadə olunur. Qara yumor janrının ədəbi nümunələrində adi obrazlar və ya vəziyyətlər normal satira və ya ironiya çərçivələrindən çox kənara çıxaraq şişirdilirlər. Yumor ustaları bu vasitədən tez-tez vulqar, auditoriyada diskomfort yaradan mövzuları araşdırmaq üçün istifadə edirlər. Bu janr əsas etibarilə ölüm, zorakılıq, qətl, intihar, müharibə, soyqırım, terrorizm, korrupsiya, diskriminasiya, dini fanatizm, barbarlıq və s. bu kimi mövzuları əhatə edir. Müəyyən mənada qara yumor müəllifin sosial problemlər haqqında düşüncələrini inikas etdirir. Nadir hallarda qara yumor ifadəsi qrotesk janrına da aid edilir.

Bu anlayışın “qara” adlandırılması təsadüfi deyildir. Bildiyimiz kimi, “qara” ifadəsi müxtəlif dillərdə qaranlıq, depressiyanı və ölümü simvolizə

edir. Qara yumor anlayışı da özündə qaralığı, ironik əksikliyi, yoxluğu ehtiva edir. Bu xüsusiyyəti onu anti-komediya formasına çevirir. Yəni qara yumor özünün xammalını əsasən tabu və fundamental olaraq gülməli olmayan situasiya və subyektlərdən götürür və müəyyən əlavələr etməklə həmin materialı yenidən gülməli fikir kimi yeni bir biçimə salır. Lakin onun şən və xoşbəxt əhvalı yoxdur. O, Qərb cəmiyyətinin dar ağacı altında olan ümitsiz, çətin vəziyyətindən xəbər verən yumordur. Nəticə etibarilə, “qara yumor” ifadəsindəki yumor sözü heç də öz ənənəvi mənasını ifadə etmir.

Qara yumor özünün gülməli cəhətlərini ənənəvi komediyanın elementləri vasitəsilə reallaşdırır. Bununla yanaşı, qara yumor özündə ehtiva etdiyi absurdluğu, depressiyanı, ağırlığı, ciddiliyi ənənəvi faciə janrıyla gerçəkləşdirir. Lakin qara yumor insanın çarəsizliyinin təsvirini verməklə ənənəvi komediyanın əsas xüsusiyyəti olan əyləncəni də darmadağın edir. Obrazların faciəvi gülüşü və cəsur mübarizəsi faciənin gətirdiyi ağır hissi ilə əvəz olunur. Qara yumor faciəni və faciəvi taleyi ifadə etmək üçün gülüşdən istifadə edir və faciəvi məzmunu absurd formada təsvir edir. O, ənənəvi faciədən və dram janrından fərqlənən yeni ədəbi forma yaradır.

Qara yumorun daxilindəki müxalif qüvvələrin biri digərini xəlifcə inkar etdiyinə görə onda daima gərgin və narahat bir ab hava mövcuddur. Məhz o gərginlik qara komediyanı mədəni terrorizmin bir forması edir – daxilədən qaynaqlanan təhlükə komik təşviq üçün strategiyaya çevrilir. Qara yumor müqəddəs olan hər şeyi inkar edir, adətlərə xor baxır, irqi və cinsi mənsubiyyət məsələsini, cinsəllik və ölümü məsxərəyə qoyur. O, toplumun ənənələri ilə uzlaşmayan coşqu ilə nüfuz qazanmağa çalışmış, ictimai dəyərlərə hörmət etmir. Əslində, qara yumor cəmiyyətin mənəvi dəyərlərindən narahat deyil, əvəzində o, mənəvi əminliyi dağıtmağı hədəf alır.

Ənənəvi ədəbi yaradıcılıqda insanları sıxıntı və təhlükədən qoruyan qəhrəman obrazı həmişə mövcud olub. Güclü qəhrəman olması fikrini aşılamaq üçün bu qəhrəmanlar adətən ucaboy, cüssəli olurlar. Lakin qara yumorlu romanlarda müəlliflər sanki “anti-qəhrəman” yaratmağa meyillidirlər. Onlar Coysun “qeyri-qəhrəman”ından və Kafkanın “zəif qəhrəman”ından da fərqlənirlər. “Qəhrəman” obrazının ənənəvi yaranışında əsas mahiyyət onun sosial fenomenlərin deformasiyasına və pozulmasına qarşı müqavimətini və ciddi üsyankar ruhunu ifadə edir. Qəhrəmandan fərqli olaraq antiqəhrəman cəmiyyət əleyhinə səssiz müqavimət göstərmək üçün neqativ yanaşmadan istifadə etməyə qadirdir. Mahiyyətə gəlicə, bu, qəhrəmancasına bir hərəkətdir və tipik qəhrəman obrazından daha dayanıqlı və aydındır. Antiqəhrəman obrazların isə davranış və sözləri gülüncdür, lakin gerçək fenomenin əks olunduğu bu gülünc sözlər və əməllər çox vaxt yazıçının şəxsi fikirlərini

ehtiva edir. Sənətkarlar həm də seçdikləri anormal davranışlı “anti-qəhrəmanlar”ın qəribə rəftarları vasitəsilə sosial reallığı əks etdirirlər.

Məlumdur ki, adi romanların məzmununda adətən hadisələrin detallarının ətraflı təsviri verilir, ciddi məntiqə əsaslanan səbəb və nəticə əlaqələri olur, lakin qara yumor romanlarına gəldikdə ənənəvi kompozisiya prinsiplərinə ciddi riayət olunmur. Onların ərsəyə gəlmə prosesində əsər hər hansı bir müəyyən zaman ardıcılığına və ya işarələrə əsaslanmır. Bu əsərlərdə roman janrının üslubu da əvvəlki ədəbi nümunələrdən fərqlidir: qara yumor müəllifləri adət-ənənəni pozaraq hekayənin məntiqini gözdən keçirirlər. Belə ki, yazıçı hadisələri hər hansı bir zaman ardıcılığına və ya konkret bilgiyə uyğun olaraq nəql etmir; adətən gerçək həyatın rəvayətlərində keçmişdən qalan xatirələri əcaib xəyal gücü ilə birləşdirir və cəmiyyətdəki hər cür fenomenə istehza etmək üçün ciddi fəlsəfi müzakirə mövzusu insanların gülüşü ilə birləşdirir. Başqa cür desək, sənətkarlar burada reallıq, arzular və xatirələri cəmləşdirərək ciddi fəlsəfi mövzuları oyunvari istehza ilə qarışdırmaq məqsədi daşıyırlar.

Qara komediyanın əzilmişlərin, məzlumların əhvalını möhkəmləndirmək və zalımların əhvalını sarsıtmaq kimi sosial bir effekti var. Uayli Siferin fikrinə, “şərə və yalnızlığa gülməyi bacarmaq ona qalib gəlmək deməkdir” [12, 132].

Qara yumor təbii insani instinktədir və onun nümunələrinə antik dövrün əsərlərində də rast gəlmək olar. Məsələn, bəzi tənqidçilər qara yumor ifadəsinin tarixi köklərini antik yunan müəllifi Aristofanın komediyalarında (e.ə. V əsr) tapırlar. İntibah dövründə Fransua Rablenin “Qarqantua və Pantagruel” (1532) əsərində, Conatan Sviftin “Qulliverin səyahəti” (1726) və Volterin “Kandid və ya optimizm” (1759) əsərlərində də qara yumorun əlamətlərini müşahidə etmək olar. Onun istifadəsi Mərkəzi Avropadan sonra Amerika Birləşmiş Ştatlarında da 1960-cı illərdə geniş vüsət almışdır.

Qara yumorun dünya ədəbiyyatında uzun tarixi olmasına baxmayaraq, XX əsrdə fransız sürrealisti Andre Breton özünün “Qara yumor antologiyası” kitabındakı təqdimat essesi ilə ona yeni bir əhəmiyyət qazandırdı. Termin olaraq “qara yumor” ilk dəfə Breton tərəfindən 1935-ci ildə Conatan Sviftin yazılarını tərcümə edərkən törənmişdir. Breton bu anlayışın öz başlanğıcını Conatan Sviftin işlərindən götürdüyü qənaətdəydi. Breton Sviftin yazılarında sinizm və skeptisizmdən doğan gülüşün mövcud olduğu, çox vaxt ölüm kimi mövzulara söykənən komediya və satira subjanrını qara yumor adlandırdı. [5, 3] Breton qara yumorunu “sosial ənənələri daş-qalaq edən və ədəbiyyatın əsarətinə qarşı şiddətli hörmətsizlik” kimi təsvir edirdi. Sənətkar qara yumorun ədəbi janr kimi dəyərləndirilməsinə qarşı çıxaraq onun sosial normaları və məhdudiyətləri sərgiləyən ironik və müxalif hal

hesab edilməsinin tərəfdarı idi. Breton kitabına 45 fərqli müəllifin əsərlərini əlavə etmişdir. Həmin nümunələrdə yumor qurbanı məsxərəyə qoymaq üçün istifadə olunur. Burada oxucunun anlayışla qarşıladığı qurbanlara münasibətdə istifadə olunan yumor texnikası qara yumorun ənənələrinə daha çox uyğun gəlir. Belə nümunələrdə qurbanın əzabları önəmsizləşdirilir və bu da qurban edənə qarşı simpatiyanın formalaşmasına gətirib çıxarır. Qorxunc, yaxud zorakı elementləri komik olanla yanaşı qoymaqla qara yumor həyatın əbəs və mənasız olduğunu vurğulayır. Qara yumor çox vaxt şit və ucuz komediyaadan istifadə edir və beləcə, fərqlərin öz xarakterinin taleyin əlacsız qurbanı olduğunu göstərməyə çalışır. Markiz de Sadın sosial tənqid və sosial şərh yazılarını buna aid etmək mümkündür. Bretonun seçimlərində ən təyinedici amil sürrealistik aspektlərin mövcudluğu idi.

Qara yumorun mənşəyi haqqında A. Bretonla eyni fikirdə olan Metyu Uinston “Tünd Yumor və Qara Yumor” adlı əsəsində müasir qara yumor normaları haqqında yazmışdır. Uinston qara yumorunu əsasını Conatan Svift və Markiz de Sadın qoyduğu bir sənət növü kimi qəbul edirdi. Uinstonun fikrincə, qara yumor ədəbiyyatı həm ənənəvi satiranın sərhədləri daxilində, həm də ondan kənarında mövcuddur. Müəllifin gəldiyi qənaət budur ki, bunun əsas səbəbi qara yumorun “hər hansı birinin absurd və ya qrotesk dünyanı müqayisə edə biləcəyinə qarşı istər açıq şəkildə, istərsə də qapalı halda qanun toplusunu qəbul etməməsidir [11, 281].

Bundan başqa, “qara komediya” termini Absurd Teatr dramaturgiyasına da tətbiq olunmuşdur. Bu baxımdan Öjen İoneskonun “Kürsülər” (1952) dramının adını xüsusi ilə qeyd etmək gərəkdir. Onun yaradıcılığı bu ideyanın zənginləşməsində özünəməxsus rola malikdir.

Sözügədən məsələ fəlsəfi aspektdən geniş diskussiyalara, fərqli yanaşmalara səbəb olmuşdur. Ziqmund Freydin yumor nəzəriyyəsinə psixoanalitik mövqedən yanaşması XX əsrin birinci yarısında yumorun psixoloji tədqiqat sahəsində ən təsirli nəzəriyyələrdən biri idi. Onun fikrincə, yumora çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə imkan verən ən güclü müdafiə mexanizmi kimi baxmaq lazımdır. Freydin nəzəriyyəsində yumor gərginlik və boşalma arzusu yaradan şüursuzluğun təzahür forması kimi şərh olunur. Yumor qadağan olunmuş sahədən mümkün olan sahəyə “yumoristik irəliçəkmə” sayəsində keçirvə nəticədə “İd”in və “Super-Eqo”nun hakimiyyəti zəifləyir, daxili senzura və şüuraltı istəklər öz qüvvəsini itirir. Psixoanalizin banisi yumoru ona görə ali müdafiə mexanizmi adlandırır ki, onun sayəsində həyatı hadisələrə obyektiv baxmaq və neqativ duyğulardan qaçmaq olur [13].

“Yumor” adlı əsəsində (1927) Ziqmund Freyd qara komediya üçün belə bir nəzəriyyə irəli sürür: “Eqo gerçəkliyin təhrikiylə iztirab çəkməkdən

imtina edir ki, özünü iztirab çəkməyə məcbur buraxsın. O, xarici aləmin travmalarından təsirlənməməkdə təkid edir; o göstərir ki, bu cür travmalar faktiki olaraq, həzz almaq üçün fürsətdən başqa bir şey deyil." [14]

Bəzi digər sosioloqlar bu konsepsiyanı daha da təkmilləşdirmişlər. Məsələn, Pol Levis xəbərdarlıq edir ki, "dar ağacı altındakı zarafatların "rahatladıcı" aspekti zarafatın təhdid edənlərin, yaxud bir başqası tərəfindən deyilməsindən asılıdır [8, 49].

Qara yumora aid edilən əsərlərdə ortaq xüsusiyyətlər olsa da, qara yumorun janr yoxsa yazı üslubu olması ilə bağlı mübahisələr hələ də davam edir. Tanınmış tənqidçi və "Altmışıncıların qara yumor ədəbiyyatı" (1973) kitabının müəllifi Maks Şulz yazır ki, "bu hərəkət ən yaxşı formada "kimyəvi zəhərlərdən və müharibədən doymuş, nüvə enerjisi ilə idarə olunan dünyanın sərhədlərini aşmaq üçün öz baxış bucaqlarını və estetikalarını paylaşan" bir qrup yazıçı tərəfindən cavab qismində formalaşa bilər" [10, 78].

"Qara Yumor: Tənqidi esselər"ın (1993) müəllifi Alan R. Pratt dadəyərli araşdırmalar aparmaqla qara yumorun spesifik tərifindən uzaqlaşır. Əvəzində Pratt yazır ki, qara yumora uyğun yazılmış bir çox romanların mətnlərində səthi olan iki özəllik paylaşılır: birincisi, mətnlərdə istehza edilən reallıq və institutlara hər hansı bir həll yolu təklifinə rədd cavabı; ikincisi, absurd və qorxunc olan yumoristik yanaşma[9].

Qara yumor ehtiva etdiyi ideyalarında dövrün problemlərini özünəməxsus şəkildə inikas etdirməyi nəzərdə tutur. Belə ki, İkinci dünya müharibəsindən sonra aqressiv şəkildə tək orta sinif yaratmaqdan ibarət olan "Amerikan arzusu" nəticə etibarilə 1950-ci ilin ortalarında yeni komik ayrımın yaranmasına gətirib çıxartdı. O zamanların "bomba" təhlükəsi, 1960-cı illərdə ABŞ-in Vyetnam müharibəsi bataqlığına sürüklənməsi qara yumorun canlanmasına şərait yaradan sosial qarmaqarışıqlığın mövcudluğundan xəbər verirdi. Müharibənin ağır nəticələri və məğlubiyyət bütün Amerikayı qorxu və xaosa qərq etmişdi. Belə bir sosial fonda müəlliflər acı müşahidələri və iti düşüncələri ilə Amerikanın müxtəlif problemlərini işıqlandıra bilsələr də, bütün cəmiyyətə siraət etməkdə aciz idilər. Bu səbəbdən onlar öz narazılıqlarını, qəzəblərini və acizliklərini ifadə etmək üçün özünütəqlid kimi patoloji formadan istifadə edirdilər. Belə ki, 1950-ci illərin ortalarından sonlarına doğru Amerikada komediya janrı xəstə yumor adlı xətlə inkişaf etməyə başladı. Bu istiqamətdə yazıb-yaradan yumor ustaları günün sosial mühitinə uyğunlaşmağın çətinliyini məsxərəyə qoyurdular. Və beləcə, yumorun təbii olaraq əzab çəkməyə köklənmiş forması öz yerini daha dərin həssaslıq göstərən bir janra verdi. Tənqidçilər bu keçid formasını "qara yumor" adlandırmaqda maraqlı idilər. Janr öz adını Amerika yazıçısı Bryus

Cey Fridmanın “Qara yumor” kolleksiyasından götürdü. Fridmanın redaktorluğu ilə 1965-ci ildə çıxan “Qara yumor antologiyası”nın sayəsində bu termin populyar Amerikan mədəniyyətinin leksikonunda yerini möhkəmləndirdi. Təəccüblü deyil ki, qara yumorun Amerikada dirçəlməsinin ardınca Bretonun erkən antologiyası 1966-cı ildə yenidən işləndi və çap olundu.

Beləliklə, qarışıqlıq və narazılıqlar fonunda Amerika ədəbiyyatında qara yumor meydana gəlmiş oldu. Bu zaman yazıçılar heçlik, özgələşmə və absurdluq kimi ekzistensial fəlsəfəni öz yaradıcılıqlarına tətbiq edir, öz əsərlərində daha neqativ və pessimist dünyagörüşü nümayiş etdirirdilər. Onların fikrincə, obrazın etdiyi seçimlər ilk baxışda pozitiv olsa da, son nəticə etibarilə müvəffəqiyyətlə bitmir. Çətin situasiyalarla üzləşdikdə, insanlar acılarını qəbul etmənin yeganə yolu kimi onu gülüslə qarşılamaqda görürdülər.

Bu dövr çox zaman qəzəbin xüsusi Amerikan forması kimi əksini tapdığı qara yumorun "qızıl dövrü" kimi araşdırılmış və onun ideyaları bir çox ədəbi əsərlərdə fərqli rakurslardan təhlil olunmuşdur. Olduqca absurd ideya kimi xarakterizə olunmasına baxmayaraq, qara yumorun kökündə bir fərdin hüquqlarının institusional ləğvinə lağ edən fundamental Amerikan optimizmi durur. Bu da intellektual müstəqilliyə işarə edən təsirli bir jestə çevrilir.

Qara yumoru öz əsərlərində tətbiq edən ilk Amerikalı yazıçılar arasında Natanael Uest və Vladimir Nabokovun adı keçir. Lakin onların dövründə ABŞ-da bu janr elə də geniş yayılmamışdı. Bu konsepsiya ölkə miqyasında ilk dəfə olaraq 1965-ci ildə Bryus Cey Fridmanın “Qara yumor” adlı antologiyasının nəşrindən sonra diqqət qazanmışdır. Bu, Amerikada qara yumor konsepsiyasına bir ədəbi janr kimi həsr olunan ilk antologiya idi. Fridman burada J.P.Donlevi, Edvard Albi, Cozef Heller, Tomas Pinçon, Con Bart, Vladimir Nabokov, Ui Ferdinand Selin və özünün adını qeyd edərək onları qara yumoristlər adlandırmışdır [6].

Roald Dahl, Kurt Vonnequt, Tomas Pinçon, Ken Kizi, Bryus Cey Fridman, Uarren Zevon, Kristofer Duranq və Filip Rotun adları bu gün də qara yumorist-jurnalist və ədəbi tənqidçilər sırasında keçir. Adları qeyd olunanların qara yumorist adlandırılmasının səbəbi o idi ki, onlar dərin və dəhşətli hadisələri komik tərzdə təcəssüm edən romanlar, şeirlər, hekayələr, mahnılar və pyeslər yazırdılar. 1950-ci illərin sonlarından başlayaraq Lenni Bryus kimi bir çox jurnalistin “xəstə komediya” adlandırdığı janrdan onun özü də istifadə etdiyi üçün adı bu siyahıya salınır.

Qara yumorun janr adlandırılması üçün parametrlərinin kifayət qədər aydın olub-olmamasına dair fikir ayrılığı var və terminin izahına təşəbbüs göstərənlər qara yumorun ziddiyyətli təbiətinə görə onun kateqoriyalaşdırılmasının çətinliyini anlayırdılar. Ues D.Gehrinq 1966-cı ildə “Amerikan fil-

mində Qara Yumor – Amerikan Tünd Komediya: Satiradan Kənar” adlı araşdırmasında bir-biri ilə əlaqəli olan üç özül müəyyən edir: insan heyvan kimi, dünyanın absurdluğu və ölümün eyni anda, hər yerdə var olması” [7, 17]. Amerikan ədəbiyyatı və film nümunələrində bəyan edildiyi kimi, qara yumor emosional üsyanın bir formasıdır və xəstə yumordan fərqli olaraq təkcə “xəstə” fərdə deyil, bütövlükdə dünyanın xəstələrinə səslənir.

ABŞ-da bu termin 1960-1970-ci illərin sosial və siyasi qarışıqlığı mühi-tində getdikcə məşhurlaşaraq məzmunca və süjet etibarilə fərqli olan yazını təsvir etmək üçün işlənirdi, lakin, ümumilikdə homogen postmüharibə cəmiyyətinə qarşı bir reaksiya idi. Nelson Alqrenin “Tənha divlərin kitabı” (1962) və Fridmanın “Qara yumor” (1965) kitabları daxil olmaqla bir neçə qısa hekayə antologiyalarının nəşri ilə, bu üslubun yazıcıları coşqun tənqidi diqqət qazandı. Hər iki antologiyada fərqli müəlliflər və fərqli yazı üslubları olsa da, toplulardakı bütün əsərlər kəskin sosial tənqidi əks etdirən ideyaları ehtiva edirdi.

Amerika ədəbiyyatında qara yumor ədəbi dilin normalarını pozaraq adətən qeyri-rəsmi dil vasitəsilə gerçəklikdən narazılığı ifadə edir. Sıxıçı və ciddi məsələlər gülməli kəlmələrlə ifadə edilir. Romanlardakı obrazların təsviri gülməli olmasa da, sözlər dərin fəlsəfi məna kəsb edir. Müəllif əzəmətli müqəddəs şeyləri çox qəribə bir dildə ifadə edər, eyni zamanda əhəmiyyətsiz bir şeyi olduqca müqəddəs dil mühitində təsvir edə bilər. Məsələn, yazıçı ağırlı ölümü ifadə etmək üçün zarafatdan istifadə edir və ümitsizliyi, naçarlığı yumoristik dildə ifadə edir. Bir tərəfdən bu, ağır hissləri yüngülləşdirə bilər; lakin digər tərəfdən bu, hadisə qarşısında obrazın acizliyini, xəyal qırıqlığını, iflasını da göstərir və onlar başa düşürlər ki, vəziyyəti dəyişməyə qadir deyillər. Bu zaman obrazların dili də çox gülməli olur. Müəyyən əsərlərdə dil gülünç və qrotesk formanı yaratmaq üçün istifadə olunur və insanların başa düşməyəcəyi sosial gerçəklik növü təklif edir. Bu yerdəyişmə və kombinasiya vasitəsilə ənənəvi dil qaydaları və üslub pozulur, eyni zamanda oxu prosesində oxucuda yadlıq və qəribəlik hissləri yaradır.

Nümunələrə nəzər yetirsək görərik ki, Qara yumor müasir Amerika ədəbiyyatının məhsuludur. Bu məqsədlə müraciət edəcəyimiz Cozef Hellerin “Tələ 22” romanı qara yumor öyrənmək üçün möhtəşəm bir vasitədir. Müasir dövrün klassikası adını qazanmağa müvəffəq olmuş bu roman Amerikanın sosial gerçəkliyini tam şəkildə əks etdirməklə absurd reallığı və cəmiyyətdəki xaosu hədəfə alır. “Tələ 22” romanında Cozef Heller müharibənin dəhşətlərini və çılğınlığını sərgiləmək üçün bir vasitə kimi qara yumordan istifadə etmişdir [4, 53]. Hadisələr insanların çətin anlayacağı irrasionalılıqla təsvir edilir və gerçək həyatda rast gəlinə bilməz. Hətta əsərin məzmununda insan təbiətinin bəzi pozulmaları da əks olunur. Əsər II dünya müharibəsində özünü dəliliyə vurmaqla

bombalama öhdəliyindən azad olmağa çalışan pilotun hekayəsidir. Məsələn, “Tələ 22” romanı bu şərti ortaya qoyur ki, bir dəli pilot bəraət qazana bilər, lakin əgər o, bombalama missiyasında təhlükə görürsə və bəraət almaq istəyirsə, onda onun dəli olması fikri absurdur.

Bir çox tənqidçilər tərəfindən XX əsrin ən yaxşı Amerikan romanı adlandırılan C.Hellerin “Tələ 22” (1961) və K.Kizinin “Ququ yuvası üzərindən uçuş” (1962) romanları qara yumorun ən parlaq nümunələri sırasında hesab olunsa da, onların nəşri dövründə bu və digər romanlar aparıcı intellektuallar tərəfindən tənqibat xarakterli və təhqiramiz hesab olunurdu.

Digər bir amerikan yazıçısı Kurt Vonnequt da qara yumorun görkəmli nümayəndələrindən sayılır. İkinci dünya müharibəsi veteranı Vonnequt oxucuları üçün müharibə sonrası vəziyyətin təsvirini vermək üçün sosial satiradan istifadə edir. Onun ülgüc kimi sərt nəsr, xüsusilə “Sallaqxana № 5” əsəri müharibə, mütləq həqiqət, günah və məsumluq, ilahi qüvvənin varlığı haqqında inancları sorgulayır.

Külliyatı 17 bədii əsər, 3 qeyri-bədii (nonfiction) əsərdən ibarət olan Con Simmons Bartın yaradıcılığı qara yumor məktəbinin ən parlaq nümunəsidir. Belə ki, onun romanları dərin fəlsəfi mahiyyəti və kəskin, şiddətli, açıq-saçıq yumoru özündə birləşdirir. Fenomenal virtuozluğu ilə seçilən C.Bartın karyerası 1955-ci ildə özünün ilk bədii əsərini, “Üzən Opera”-nı yazarkən başlamışdır. Bart özündə qara yumor elementlərini ehtiva edən iki realist roman (“Üzən opera”, “Yolun sonu”) yazdıqdan sonra postmodernizmi kəşf edir və indiyə qədər yazılmış ən əcaib bədii əsərlər sayılan, eyni zamanda yaradıcılığının şah əsərləri olan “Tütün satıcısı” və “Keçi oğlan Cayls” romanlarını yaradır. İstehza və satira ilə zəngin “Tütün satıcısı” romanı bir şairin səyahəti haqqında epik hekayədir. “Keçi oğlan Cayls” isə universitetdə keçi kimi yetişdirilən və 60-cı illərin universitet həyatını və mədəniyyətini kəskin məsxərəyə qoyan bir oğlanın həyat tarixçəsidir. Hər iki romanda sənətkar mövzudan kənara çıxmaqla təhkiyənin ideyası ilə oynayır. “Tütün satıcısı” Birləşmiş Ştatların erkən tarixinin yenidən yazıldığı klassik bədii hekayənin parodiyasıdır. “Keçi oğlan Cayls” romanında isə Bart 60-cı illərin siyasi iqlimini ələ salmaqla bərabər, həm də dini və fəlsəfi alluziyalara əl atır, onları qəribə tərzdə kombinasiya edir.

Con Bartın romanları heç bir mütləq dəyəri olmayan dünyada doğru seçim etməyin imkansızlığına həsr olunub. Bartın “Üzən Opera”, “Yolun sonu” və “Gülüş otağında azmaq” romanlarına edilən mövcud tənqidi yanaşma bu əsərlərdə ekzistensializm və qara yumor elementlərini üzə çıxarır. Növbəti romanlarında (məs. “Ximera”) Con Bart taleyi nəql etdiyi hekayələrin kəmiyyətindən və keyfiyyətindən asılı olan Şəhrizad obrazına dəfələrlə

müraciət edir. Yaradıcılığın və mövcudluğun identikliyi Bartın obrazlarının hər birində zorakılıq elementinin mövcud olması ilə təsdiqlənir: məsələn, bu qəhrəmanlar hər hansı bir qalada həbs olunurlar, Şəhrizad daim ölümlə hədələnilir. "Qara komediyaçı" olaraq Con Bartın nəzərində müasir insan elə bir şəraitdədir ki, onun yaradıcılıq fəaliyyətindən başqa heç bir çıxış yolu yoxdur.

Con Bart akademik yönümlü bir ədəbiyyat xadimidir. Sənətkarın yaradıcılığının fəlsəfi və analitik anlamda universitetlə əlaqəsini xüsusi vurğulamaq lazımdır, çünki bir yazıçı və pedaqoq kimi bütün karyerası boyunca müxtəlif universitetlərdə "yaradıcı yazı" fənnini tədris etmişdir. O, müasir insanın psixosomatik mürəkkəbliyi və emosional problemləri barədə dəqiq məlumatla sahibdir. Uilyam Qas, Con Houks, Donald Bartelmi, Robert Kuver, Stenli Elekin, Tomas Pinçon, Kurt Vonnequtkimi görkəmli Amerika postmodernistləri arasından Con Bartı XX əsr Amerika ədəbiyyatı tarixində ikinci intibah dövrünü hazırlayan biri kimi müəyyən etmək olar.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, dövrümüzdə həyatın absurdluğunun təsvirini vermək üçün ən münasib vasitə qara yumordur. Özünəməxsus bədii xüsusiyyətlərinə və cazibəsinə görə ədəbiyyatda aparıcı bir istiqamətə çevrilməklə yanaşı, qara yumor mütaliə prosesində oxucularını sosial və tarixi inikas nöqtəyi-nəzərindən yenidən düşündürür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Barth J. Floating opera. Illinois: Dalkey Archive Press, 2015, 276 p.
2. Barth J. Lost in the Funhouse. N.Y.: Anchor Books, 1988, 203 p.
3. Barth J. The End of the Road. Illinois: Dalkey Archive Press, 2017, 188 p.
4. Bloom H. (ed.) Dark Humor. N.Y.: Chelsea House Pub., 2010, 273 p.
5. Breton A. Anthology of Black Humor. San Francisco: City Lights Books, 1997, 357 p.
6. Friedman B.J. (ed.), Black humor. N.Y.: Bantam Books, Inc, 1969, 174 p.
7. Gehring Wes D. American Dark Comedy: Beyond Satire. Westport Conn., Greenwood Press, 1996, 224 p.
8. Lewis P. "Three Jews and a Blindfold: The Politics of Gallows Humor."// (eds.) Ziv, Avner, and Anat Zajdman. Semites and Stereotypes: Characteristics of Jewish Humor. Westport, CT: Greenwood, 1993, pp. 47-58.
9. Pratt Alan R. Black Humor: Critical Essays. N.Y.: Garland Publishing, Inc., 1993, 408 p.
10. Schulz, Max F. Black Humor Fiction of the Sixties: A Pluralistic Definition of Man and His World. Athens, OH: Ohio University Press, 1973, 156 p.
11. Winston M. "Humoir Noir and Black Humor" // (ed.) Levin H. Veins of Humor, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1972, pp. 269-284.

12. Zhou J. Raymond Carver's Short Fiction in the History of Black Humor. N.Y.: Peter Lang, 2006, 142 p.
13. https://www.researchgate.net/publication/317386267_Freud's_theory_of_humor
14. <https://www.ryanstandfest.com/writings-/black-humor-and-the-american-comic/1>
15. <https://ru.scribd.com/doc/34515345/Sigmund-Freud-Humor-1927>

Leyla Bağırova

Summary

Black humor in American literature and the work of John Bart

The second half of the twentieth century can be characterized as a period of literature that used such a pathological form as self-imitation in order to be able to express its indignation and anger. In this context, black humor was formed in American literature. At this time, writers used existential philosophy as alienation and absurdity, and were distinguished by pessimistic and negative views. As a term "black humor" was created in 1935 by surrealist theorist Andre Breton. Bart, who devoted his life to such robots as "Floating Opera", "The end of the road", "Lost in the Funhouse", clearly reflects the elements of existentialism and black humor. As a writer of black humor, John Bart explained that there is no way out for a modern person except to be creative.

Лейла Багірова

Резюме

Черный юмор в американской литературе и творчество Джона Барта

В статье рассматривается широкий круг вопросов, связанных с историей и теорией черного юмора.

Вторая половина XX века может быть охарактеризована как период новой литературы, которая использовала такую патологическую форму как самоподражание для выражения неприятия действительности гнева. На фоне этого в американской литературе формируется черный юмор. В это время писатели использовали такую экзистенциальную философию, как отчуждение и абсурдность, что отличало их пессимистические и негативные взгляды. Как термин «черный юмор» был создан в 1935 году теоретиком сюрреализма Анри Бретоном. В романах Дж. Барта, «Плавающая опера», «Конец пути», «Заблудившись в комнате смеха» особенно ярко выражены элементы экзистенциализма и черного юмора. В процессе анализа этих произведений выявляются идейные векторы жанра в контексте социально-политической, психологической динамики американской действительности.

Rəyçi: f.İl.e.d.H.Əliyeva

Leyla Əliyeva
ADU

UİLYAM QOLDİNQİN ROMANLARINDA ARXETİPLƏR

Açar sözlər: *Uilyam Qoldinq, mif, psixoanaliz, kollektiv şüursuzluq, arxetip.*

Key words: *William Golding, myth, psychoanalysis, collective unconscious, archetype.*

Ключевые слова: *Уильям Голдинг, миф, психоанализ, коллективное бессознательное, архетип.*

Dünya ədəbiyyatında “roman-pritça” janrını ən yüksək zirvəyə qaldıran müəllif kimi tanınan görkəmli ingilis yazıçısı Uilyam Qoldinqin (*William Golding, 1911-1993*) yaradıcılığı XX əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. Məlum olduğu kimi, iki böyük dünya müharibəsinə şahidlik etmiş XX əsr sənət adamları üçün heç də ürəkəçən xatirələrlə yadda qalmamış, tarixi durumun dəhşəti onlarda dərin psixoloji sarsıntılar buraxmışdır. Bu dəhşətverici mənzərələrin canlı şahidlərindən və iştirakçılarında biri də Uilyam Qoldinq olmuşdur. Bu barədə Yazıçı özü də etiraf edir ki, onu yazmağa vadar eləyən səbəb müharibə olub. Bu səbəbdən “Müharibənin od-alovundan keçmiş Qoldinqin insanlara deməyə sözü var idi” [3, 5].

Özünəməxsus yaradıcılığı ilə seçilən Qoldinq öz romanlarında əsasən insan psixologiyasının mürəkkəbliyini və insan münasibətlərinin çatışmazlıqlarını təsvir etməyə çalışmışdır. Bir yazıçı kimi onu bu problem ilə marqlanmağa sövq edən səbəb müharibə müddətində müşahidə etdiyi insan psixologiyasının qaranlıq tərəflərini açmaq arzusu idi. Bu barədə Qoldinq yazır: “Bəşəriyyətin xəstə olduğuna mənim şübhəm yoxdur və bu fikri başımdan çıxara bilmirəm... Ona görə də var gücümlə yazıb aləmə car çəkir, insanlara deyirəm: Baxın, baxın, baxın, görün dünyada ən təhlükəli heyvan olan insanın təbiəti necədir” [3, 5]. Bu fikirdən aydın olur ki, Qoldinq bir yazıçı kimi insanın təbiətini açmağı və görünməyən tərəflərini hər kəsə nümayiş etdirməyi özünün ən böyük vəzifəsi hesab edir. Lakin Qoldinq bu vəzifəsini şüurlu və açıq şəkildə etməmişdir. Məlum olduğu kimi, pritça janrı fikri üstüörtülü şəkildə, mətnaltı, dolayısıyla oxucuya çatdıran kiçik və orta həcmli nəsr nümunəsidir. Qələmə aldığı əsərlərində Qoldinq də məhz pritça janrına xas olan mətnaltı yolla mifoloji motivlərə müraciət etmişdir. Qoldinqin yaradıcılığına nəzər saldıqda, onun XX əsr analitik psixologiyanın banisi olan Karl Qustav Yunqun kollektiv şüursuzluq və arxetiplər nəzəriyyələri-

nin və psixoanalizin banisi olan Ziqmund Freydin təhtəşüür fikir və üç komponentli quruluşa malik psixi model nəzəriyyələrinin izlərini görmək mümkün olur. Qoldinq əsərlərində, bir növ, insan psixologiyasına xas xüsusiyyətləri mifik modellər vasitəsilə açmağa cəhd göstərmişdir.

Bununla belə, bəşəriyyətin bu bədxahlığı Qoldinqin ümidlərini də puç etmişdir: “İnsanların bir-birinə nələr edə biləcəyini biləndən sonra həyatım boyu dəfələrlə sarsılmışam, az qalıb aqlım başımdan çıxsın. Bəşəriyyətin xəstə olduğuna şübhəm qalmır... Mən o xəstəliyi axtarmışam” [3, 9]. Lakin Qoldinq insanın yalnız mənfi tərəflərini görmürdü. Yazıçı belə hesab edirdi ki, insan ikili xarakterə malik olan geniş əhatəli və paradoksal bir varlıqdır, o həm qəhrəmandır, həm də xəstədir.

Beləliklə, bəşəriyyətin yoluxduğu bu çarəsiz xəstəliyi araşdıran Qoldinqin yaradıcılığını Z.Freyd və K.Yunqun böyük səs-küyə səbəb olmuş nəzəriyyələri aspektindən araşdırdıqda müəllifin bu sahədə mühüm addımlar ata bildiyini görmək olur. Buna ən bariz nümunəsi Qoldinqin həyat verdiyi əsərlərində öz əksini tapmış mifoloji paralellərdir. Lakin ilk növbədə Yunqun və Freydin sözügedən nəzəriyyələrinin mahiyyətinə nəzər salaraq onların Qoldinqin yaradıcılığındakı təzahürünü izləmək daha məqsədə uyğun olar.

Ziqmund Freydin yetirməsi olmağına baxmayaraq, öz müəllimi ilə rəziləşməyən Yunqun fikrinə görə, kollektiv şüursuzluq özü-özlüyündə mövcud olan, hər yerdə olan, identik olan, dəyişməz keyfiyyətlərə malikdir. “Kollektiv şüursuzluq arxetiplərin, yəni bəşəriyyətin tarixi təcrübəsinə əsaslanan hekayə, şəxs, yer və ya təsvirlərdən ibarət olan simvolik "forma"ların əks olunduğu insan psixikasında daha dərinə kök salmışdır. Bu arxetiplər ən çox yuxularda, miflərdə, ədəbiyyatda, fantaziyalarda və digər təxəyyül mənbələrində görünür.” [9]. O, kollektiv şüursuzluğun təməlini mifoloji motivlər və ilkin obrazların təşkil etdiyi fikrini irəli sürmüşdür. Kollektiv şüursuzluq dərkolunmazdır və Yunqa görə o, təklidə fərdlərə deyil, bütün kollektivə aid olunmalıdır. Bunun səbəbini isə Yunq kollektiv şüursuzluqda hər bir millətin, daha ümumi desək, bəşəriyyətin nəsilən-nəsilə ötürülən təcrübəsinin toplanması ilə bağlayır.

Dünya ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə meymun-insanın – neandertalın qavrayış və fikirləşmə sisteminə müdaxilə edərək onu açan Qoldinq 1955-ci ildə yazdığı “Varislər” (*The Inheritors*) romanında qaldırdığı əsas problemi məhz Yunqun kollektiv şüursuzluq nəzəriyyəsi vasitəsilə aşkarlamağa nail olmuşdur. Belə ki, tarixdən məlum olduğu kimi, orta paleolit dövründə mövcud olmuş Neandertal insanı üst paleolitdə artıq ağıllı insan – Homo sapiens əvəz etdi. “Varislər” romanı da məhz Neandertal insan ilə

Homo sapiensin qarşিদurmasını və yeni yaranan nəslin – Homo sapienslərin gəlişləri ilə mövcud insan nəslinə – Neandertalların həyatına etdikləri təsirin mənfi cəhətlərini əks etdirmişdir. Qayğıdan və narahatlıqlardan uzaq, sıradan bir həyat yaşayan Neandertallar yaradıcıları olan Oaya sitayiş edirlər. Qadınların vəzifəsi hədiyyə apararaq Oanın dağın başındakı səcdəgahına gedib qəbilə üçün nəsə xahiş etmək, kişilərin işi yemək tapmaq və fikirləşməkdir. Onlar üçün heyvan ovlayıb öldürmək günah sayılırdı, yalnız digər vəhşi heyvan tərəfindən öldürülmüş canlının ətini yeyirdilər. Neandertallar ov və iş prosesi üçün əmək alətləri düzəltmir, lazım olduqda yastı daş, sümük parçası və ağac budağından istifadə edirdilər. Lakin bir gün bu sakit və firəvan həyat yeni və ağıllı insan nəslinin gəlişi ilə darmadağın olur.

Qoldinq bu əsərdə bilik və bədxahlıq arasındakı əlaqəni açmağa çalışmışdır. Belə ki, Qoldinqə görə daha çox bilik və bacarıq insan oğluna nələrsə qatmaqla bərabər, həm də bir çox şeyi məhv edir. Əlbəttə, XX əsrin katalizmlərini görəndə Qoldinqin bu cür fikirləşməsi qəbulolunandır. Çünki XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində bəşər nəsli yeni gələn əsrin özü ilə birlikdə böyük elmi kəşfləri və inkişafı gətirəcəyini, insan həyatının daha da asanlaşacağı və rahatlıq tapacağını zənn edirdi. Beləcə, Qoldinq paleolit dövründəki hadisələrin təsviri ilə, əslində XX əsrdə baş vermiş hadisələri mətnaltı şəkildə işıqlandırmışdır.

Bu romanında Qoldinq bəşər övladının törətdiyi mənfi əməlləri arxetipik-mifik təfəkkürün zəminində analizdən keçirmiş və mənalandırmışdır desək yanılmırıq. Belə ki, əsərin protaqonistləri olan Lok və Fa öz əməlləri ilə bir növ Adəm və Həvvanı xatırladırlar. Xristian aləmindəki “Qovulma” (*Fall*) mifi bu romanda öz paralel elementlərini tapmışdır. İlan cildinə girmiş İblisin hiyləsinə uyan Həvva ərini Tanrıya itaət etməyərək “xeyirlə şəri bilmə ağacı”nın meyvəsini dadmağa təşviq edir və beləcə onlar cənnətdən qovulurlar. Neandertallar nəsindən olan Lok və Fa isə ağıllı insan nəsli tərəfindən hazırlanmış çürük balı dadaraq öz məsumluqlarını və dəyərlərini itirirlər. Belə ki, bir-birlərini aldadan, hiyləgərlik edən ağıllı insanlardan fərqli olaraq, neandertal insanlar heç vaxt bir-birlərinə pislilik etmir, xətər yetirmirdilər. Lakin şirin balı dadaraq “təzə adamlar”dan olan Lok və Fa mübahisə etməyə başlayırlar. Bu mübahisənin davamında Lok və Fa bir-birlərini vurmağa və xətər yetirməyə başlayırlar: “Qəzəblənmiş Lok qışqıraraq əlindəki budaqla Faya necə vurdusa, budağın ucu sındı, vızılıyla gedib ağacların arasına düşdü. Fa qışqıraraq dik atıldı və elə ləngər vurdu ki, Lokun o biri zərbəsi yan keçdi. Fa çevrilib Lokla üz-büz dayandı, onlar bir-birinin üstünə qışqırır, ağaclar isə sürüşüb ora-bura gedirdi” [2, 235]. Keçirdiyi günahkarlıq hissi ilə Lok əhatəsində olduğu dünyanın heç də onun təsəvvür etdiyi kimi

sadə olmadığını anlayır. Lakin Lok üçün ən faciəvi hal Adəm və Həvvanın ilk günahı kimi onun da etdiyi bu ilkin günahın son olmaması, əksinə, növbəti və sonsuz sayda günahların başlanğıcı olması idi. Beləliklə, Qoldinq insan oğlunun törətdiyi sonsuz günahları məhz kollektiv şüursuzluqdan gələn ilk günahla əlaqələndirmişdir. “Qovulma” mifinin bir arxetip kimi insanın təhtəşüurunda yer tutduğunu göstərməyə çalışmışdır.

Qoldinqin insan xarakterinin bilinməyən tərəflərini əks etdirən digər bir məşhur əsəri 1954-cü ildə yazdığı “Milçəklər kralı” (*Lord of the Flies*) antiutopik romanıdır. Roman bir qrup azyaşlı uşaqların qəza nəticəsində kimsəsiz adaya düşməsi ilə başlayır. Adada isti iqlim, meyvə ağacları, oynayıb əylənmək üçün şərait vardır. Lakin tək vəzifələri odu qorumaq və heyvan ovlamaq olan bu uşaqlar arasında tezliklə hakimiyyət davası başlayır. Aralarında yaşca ən böyükləri olan Ralfi özlərinə başçı seçən uşaqlar tezliklə özünü başçılığa daha layiqli namizəd hesab edən Cekin təzyiqinə məruz qalırlar. Əslində, uşaqların həyatı üçün adada heç bir təhlükə yoxdur, kənardan da belə bir müdaxilə gözlənilmir, amma onlar bu təhlükəni özləri öz içlərində yaradıb adanı cəhənnəmə çevirirlər. Bu yolla Qoldinq oxucularına göstərmək istəyir ki, məhz bəşəriyyət də bu cürdür – kənardan heç bir təhlükə olmadığı halda insanlar özləri-özlərinə bəd əməllər edərək bu həyatı zindan edir, dözülməz məşəqqətlərə düçar edirlər.

Əsərin əsas qəhrəmanlarından biri olan Ralf ağıllı, cəsarətli, güclü və, ən əsası, xeyirxah oğlandır. Tək məqsədi adada qaldıqları müddət ərzində əmin-amanlığı və qayda-qanunları təmin etməklə yanaşı, siqnal tonqalının qorunmasıdır. Cek Ralfə eyni yaşda olmasına baxmayaraq, çox fərqli xarakterə sahibdir. O, dardüşüncəli, qəddar və hiyləgərdir. Lakin digər uşaqlardan üstün bir cəhəti var – ovçuluq sahəsində xeyli təcrübəlidir. Adadakı vəhşi donuzları ovlamaqla təcrübəsini təkmilləşdirən Cek uşaqları ötlə də təmin edir. Cekin tək istəyi uşaqlar tərəfindən başçı seçilmək olsa da, uşaqlar həmişə Ralfi üstün tuturlar. Bu Cekin içindəki hakimiyyət hərisliyini və bu hərisliyin özü ilə birlikdə gətirdiyi amansızlıq hissini oyadır: “Cek uşaqları bir-bir öz tərəfinə çəkib hakimiyyətini gücləndirdikcə azğınlaşır, özünü qəbilə başçısı kimi aparır, əmrinə tabe olmayanların əl-qolunu bağlatdırıb döyür. Cekin bu cür azğınlaşmasının səbəbi isə qeyri-məhdud hakimiyyətdir...” [3, 8] Beləcə, Cek nə yolla olur olsun Ralfi yalançı və qorxaq kimi göstərüb gözdən salaraq özünü başçı elan etmək istəyir. Lakin Ralf da məqsədindən dönmür və iş belə olduqda Cek çıxış yolu kimi onu məhv etmək qərarına gəlir.

İlk günah adada uşaqların öz yoldaşları Simonu bədheybət sanaraq öldürmələri olur. Lakin bu ilkin günahın ardınca başqa günahlar da törədilir –

“Donuzcuq” ləqəbli uşaq uçurumdan itələnilərək dəniz qayalıqlarına çırpılıb həlak olur. Lakin bu da son deyil və Cek Ralfi öldürmək üçün bütün gücünü səfərbər edir. O Ralfi tutub sıxışdırdığı və məhv edəcəyi anda xoşbəxtlikdən bir gəmi adaya yaxınlaşır və uşaqları xilas edir.

Azyaşlı uşağın həmyaşına xətər yetirəcək qədər azğınlaşmasını Qoldinq insanın xislətindən gələn xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirir. Müharibənin qəddarlığını görmüş Qoldinq sanki insanın müəyyən bir sərhəd situasiyasında olarkən əsl mahiyyətinin və ona əcdadlarından şüursuz şəkildə, genetik yolla gəlmiş arxetipik xüsusiyyətlərinin üzə çıxdığını göstərməyə çalışmışdır: “Uşaqların şüurundakı sivilizasiya qatı soyulub tökülür və onlar inkişafın lap aşağı pilləsində yerləşən vəhşi qəbiləyə çevrilirlər” [3, 9]. Aydın olur ki, bəni-insan ilk yaradılışından uzun əsrlər keçməsinə, çox böyük ölçüdə inkişaf və təkamül keçirməsinə baxmayaraq, öz ilkin başlanğıcına – ulu əcdadlarına içdən-içə bağlıdır və ən kiçik situasiyada belə qeyri-şüuri həmin ilkin formasına – keçmişinə qayıdır. Bu fikirlər Yunqun arxetiplər nəzəriyyəsi ilə yaxından əsləşir və uşaqların timsalında bəşər övladının mənəvi böhranından xəbər verir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Ralf və Cek qarşıdurması daha çox Apollon-Dionis binarlığını xatırladır. Belə ki, Antik Yunan baş allahı Zevsin iki oğlu olan Apollon və Dionis Qoldinqin “Milçəklər kralı”nın baş qəhrəmanları kimi tamamilə bir-birlərinə zidd obrazlardır. İlk dəfə Fridrix Nitsşe 1872-ci ildə yazdığı “Musiqi ruhundan tragediyanın doğuşu” (*Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*) əsərində elm aləminə gətirilmiş Apollon və Dionis binarlığı anlayışı prototiplərin timsalında özünün əhatəli əksini tapmışdır. Məlum olduğu kimi, Apollon insanın iç dünyasının və ağılın simvolidir. Əsərin baş qəhrəmanı Ralf da adada öz rasionallığı ilə digər uşaqlardan seçilir. Dionis isə təbiətdən gələn və insanda instinktiv var olan xüsusiyyətlərin məcmusudur. Anti-qəhrəman Cekin timsalında isə insanın sərhəd situasiyalarında özünü bürüzə verən, Yunqun dili ilə desək, “kölgə arxetipi”nin xüsusiyyətlərini görmək mümkündür. Apollonsayağı düşüncə insanın təbiəti ağıl süzgəcindən keçirərək dərk etməsini həyata keçirir. Məhz Ralf da hərəkətə keçmədən, sadəcə düşünərək adada qaldıqları müddətdə əhatəsində olduqları əsrarəngiz təbiətdən ən rahat şəkildə çıxıb bilmələri üçün çıxış yolları axtarır. Dionissayağı düşüncə isə insanı təbiət qarşısında izləyici olmaqdan çıxarıb onunla bir bütün halına gətirir. Cek də eynilə ada təbiətinə qarşı izləyici kimi qalmır və onun qanunlarına uyur, onunla bütünləşir. Yaradıcılıq sahəsində bir növ təqlidə əsaslanan Apollonçuluqdan fərqli olaraq, Dionisçilər insanın qaranlıq tərəflərinə və vəhşiliyə əsaslanırlar da, onlar dəyişim, yenilik və yaradıcı özəllikləri ən gözəl şəkildə gerçəkləşdirir.

lər. Tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərdə də bu binarlığı görmək mümkündür. Belə ki, adada qaldıqları müddət ərzində Ralf uşaqların yalnızca təhlükəsiz şəkildə yaşamaları üçün çabalayırsa da, Cek əlində olanlarla əsla kifayətlənmir və daima daha çoxunu istəyir. Bu istək isə onun yeni ideyalar tapmağına və dəyişikliklər həyata keçirməyinasəbəb olur. Beləliklə, Ralf statikdir, Cek isə dinamikadadır. Dinamika isə, öz növbəsində, həmişə statikanı üstələyir.

Bu məqamda Z.Freydin “ilkin meyllər” konsepsiyasına toxunmaq və onun Qoldinqin “Milçəklər kralı” romanında necə təzahür tapdığından danışmaq yerinə düşər. Məlumdur ki, bu konsepsiyaya görə insanın fəaliyyəti “həyat instinkti” – Eros (yunan mifologiyasında məhəbbət allahı) və “ölüm instinkti” – Tanatos (yunan mifologiyasında ölüm allahı) qüvvələrinin bir-biri ilə çulğalaması nəticəsində baş verir. Freydə görə, insanın içində mövcud olan qoruyucu və birləşdirici instinkt olan Eros – əsərdə Ralf ilə aqressiv və dağıdıcı instinkt olan Tanatos – Cek bir-biri ilə daim əlaqədədirlər. Lakin insanın öz mövcudluğunu qoruya bilməsi üçün onların hər ikisinin lazım olduğunu deyən Freyd özünüqoruma instinktinin həyata keçməsi üçün aqressivlik tələb olduğunu bildirmişdir. Belə ki, əsərdən də aydın olduğu kimi, hələ həyatı və özlərini dərk etməmiş azyaşlı uşaqların yaşamaq və özlərini qorumaq üçün bir çox aqressiv və dağıdıcı hərəkətlər etdiklərinə şahid oluruq. Birinci dünya müharibəsi dövründə yaşamış Freyd insanlarda mövcud olan bu dağıdıcı meylləri onların içlərində olan Tanatosla əlaqələndirirdi. Bu barədə Freyd 1932-ci ildə A.Eynşteynə göndərdiyi məktubunda yazırdı: “Bəzi müharibələr nəticəsində belə qənaətə gəldim ki, bu dağıdıcılıq meylli hər bir insanın içində var. Nə qədər çalışsaq da insanı aqressiv meyllərdən xilas etmək mümkün deyil. Bu aqressivliyi tamamilə aradan götürə bilməsək belə, onu uzaqlara yönəltmək olar. Elə sahələrə ki, müharibələrlə nəticələnməsin” [8]. Bu fikirlərdən aydın olur ki, insanın içindəki dağıdıcı qüvvə normaldır və bəşəriyyətin öz mövcudluğunu qoruya bilməsi üçün ilkin şərtidir. Bu aqressiv meyllər həmçinin insanı inkişafa aparır. Sadəcə olaraq insan bu instinkti idarə etməyi bacarmalı və sərhəddi aşmamalıdır. Məhz Qoldinqin öz obrazlarının törətdiyi bədləklərə haqq qazandırmağını bununla bağlamaq düzgün olar.

Qoldinqin bu romanında ən diqqətçəkən obrazlardan biri də “Donuzcuq” ləqəbli uşaqdır. Ralfın dostu olan Donuzcuq mioma və astmadan əziyyət çəkən kök bir uşaqdır. Dostları tərəfindən daim ələ salınsa da, öz humanizmi və təmiz qəlbliliyi ilə oxucuların sevimli qəhrəmanına çevrilir. Lakin donuzcuq bir çox xüsusiyyətləri ilə antik yunan ədəbiyyatının sevilən qəhrəmanı Prometeyi xatırladır. Məlumdur ki, həmişə insanlara yazığı gələn Prometey baş allah Zevsdən xəbərsiz odu oğurlayaraq insanlara bəxş edir. Zev-

sin qəzəbinə səbəb olan bu hərəkəti nəticəsində Prometey cəzalandırılır və o otuz il ərzində əzab çəkərək Qafqaz dağlarının zirvəsində zəncirlənir və bir qartal hər gün gələrək onun qaraciyərini didib yeyir [6, 19]. Sözügedən əsərdə isə görmə problemi yaşayan Donuzcuq eynəyinin şüşələri vasitəsilə od əldə edir və ada əhlinə odu bəxş edir. Digər uşaqlar onu narahat edib gülsələr də, Donuzcuq həmişə onlara köməklik göstərir. Prometey kimi Piqqi də qüsursuz deyil. Cekin dəstəsindəki hamının ondan zəhləsi gedir, lakin Piqqi heç vaxt onlara sərt şəkildə zidd getmir. Donuzcuq ağıllı insandır, lakin qorxuları, üstələyə bilmədiyi tamahı onun aqlını zəncirləyir. Hətta dostları Simonun qətlində belə əsl günahkarın məsuliyyətini etiraf edə bilmir:

“ – Bu, bədbəxt hadisədir, – Piqqi qəflətən dedi, – vəssalam. Bədbəxt hadisə. – Onun səsi yenə yüksəyə qalxıb qışqırtıya çevrildi. – Qaranlıqda gəlib. O cür qaranlıqda meşədən çıxıb gəlməməliydi. Başdanxarab idi. Özü günahkardır. – Piqqi yenə əl-qolunu ölçdü. – Bədbəxt hadisədir” [1, 209].

Beləliklə, tədqiqatlarımız nəticəsində Qoldinqin ədəbi irsinə nəzər saldıqda bir çox psixanalitik məqamların təzahürünün şahidi oluruq. Yuxarıda sadalananlardan aydın olur ki, yazıçı insanın daxili aləmində baş verən təlatümləri və rastlaşdığı situasiyalara izah edərkən özündən əvvəl yaşamış bir çox yazıçılar, filosoflar və psixoloqlar kimi, miflərə müraciət etmişdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, Qoldinq 1983-cü ildə “Mifin universallığı və rəngarəngliyi ilə çulğalasaaraq realist sənətə məxsus olan bir aydınlıqla insanların müasir dünyadakı mövcudluq şəraitinin dərk olunmasına yardım edən romanlar yazdığına görə” ədəbiyyat sahəsində Nobel mükafatı ilə təltif olunmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Golding W. *Lord of the Flies*. New York: Paw Prints, 2008, 208 p.
2. Golding W. *The Inheritors*. London: Faber & Faber, 2015, 233 p.
3. Qoldinq U. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 472 s.
4. Quliyev V. Ədəbiyyatda Nobel mükafatı laureatları. Bakı: Kitab aləmi NPM, 2009, 384 s.
5. Oldsey, Bernard S., Weintraub, Stanley. *The Art of William Golding*. A comprehensive account of the novelist's work. New York, 1965, 178 p.
6. Sultanlı Ə. Antik ədəbiyyat antologiyası. İki cildə, I cild. Bakı: Avrasiya Press, 2006, 496 s.
7. Чамеев А. Мир Уильяма Голдинга/Голдинг У. Собрание сочинений. СПб.: Издательство «Симпозиум», 1999. Т. 1. С. 5-29.
8. <https://www.public.asu.edu/~jmlynch/273/documents/FreudEinstein.pdf>
9. <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/uram.34.1-2.95>

Leyla Aliyeva

Summary
Archetypes in William Golding's novels

The article is devoted to the analysis of the psychoanalytic features of William Golding's novels. William Golding depicted the true nature of man, revealed in borderline conditions, and archetypal traits that are unconsciously transmitted from the ancestors. Golding, like many philosophers and psychologists, turned to myths to understand the complex processes that occur in the inner world of man. In the article, the novel "The Inheritors" has been investigated in the aspect of the collective unconscious of K.G. Jung and, as a result, certain archetypes were identified. Analyzing other novel "Lord of the Flies", complex binary of the prototypes with the mythical heroes was revealed.

Лейла Алиева

Резюме
Архетипы в романах Уильяма Голдинга

Статья посвящена изучению психоаналитических особенностей романов Уильяма Голдинга. В своих романах Уильям Голдинг изображал истинную природу человека, ярче раскрывающуюся в пограничных условиях, а также архетипические черты, бессознательно передающиеся от предков. Голдинг, как и многие философы и психологи, обратился к мифам для осознания сложных процессов, происходящих во внутреннем мире человека. В статье был исследован роман «Наследники», интерпретированный в аспекте коллективного бессознательного К.Г. Юнга и, в следствие чего были выявлены определенные архетипы. При анализе другого романа писателя «Повелитель мух», была раскрыта сложная бинарность прототипов с мифическими героями.

Rəyçi: fil.e.d., prof.A.Sabitova

Hicran Babayeva
Bakı Avrasiya Universiteti

BƏHLUL BEHCƏTİN ELMİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİ VƏ ÇAĞDAŞ ƏDƏBİ TƏNQİD

Açar sözlər: *Çağdaş ədəbi-nəzəri fikir, Bəhlul Behcət, klassik ədəbiyyat, folklor, N.Gəncəvi, Seyid Nigari, Əbülqasım Nəbati, "Xançoban" dastanı, Sarı Aşıq, Qaçaq Nəbi.*

Key words: *Contemporary Literary Theory, Bahlul Behjet, Classical Literature, Folklore, N. Ganjavi, Seyid Nigari, Abulqasim Nabati, "Hancoban" Epic, Sari Ashig, Qaçaq Nabi.*

Ключевые слова: *современная литературно-теоретическая мысль, Бахлул Бехджет, классическая литература, фольклор, Н. Гянджеви, Сейид Нигари, Абулькасим Набати, эпос «Ханчобан», Сары Ашиг, Качак Наби.*

Bəhlul Behcətin (1868-1937) elmi-nəzəri dünyagörüşünün və ədəbi irsinin sistemli təhlili həm də çağdaş ədəbi-nəzəri fikrin mövqeyini tipoloji müstəvidə təhlilə gətirməyi bir problem olaraq zəruri edir. 1937-1938-ci illərin repressiyası zamanı həbs olunan "xalq düşmənlərinin" əlyazmaları, kitabları eyni aqibətlə üz-üzə qalır, repressiya həyatı yaşayırdı. Görkəmli ədəbiyyatşünas, tarixçi, folklorşünas, islamşünas B.Behcətin başına gətirilənlər, təqib və təzyiqlər, ölüm hökmü bunun nümunəsidir. Çağdaş ədəbi-nəzəri fikir bütün aspektləri ilə həmin dövrü, ictimai-siyasi mühiti, onun totalitar xarakterini və repressiyasının məzmununu lazımı qədər ortaya qoymuşdur. Müxtəlif səviyyələrdə aparılan təhlillər, avtobioqrafik mənzərənin bərpası, elmi-nəzəri, tarixi-müqayisəli yanaşmalar və s. hamısı pozulmuş nizamın, haqqın bərpasına, milli mənlük şüurunun oyanışına hesablanır. Repressiya və dövrün bütünlükdə mahiyyəti ədəbi-mədəni mühitin problemi olaraq təhlilləri zəruriləşdirir.

Ədibin tədqiqat xarakterli yazıları hələ o zamanlar, öz dövrünün ziyalıları – ədəbiyyatşünaslar, ədəbi tənqidin görkəmli nümayəndələri arasında rezonansa səbəb olmuşdu. Tez-tez "Ədəbiyyat qəzeti"ndə çıxış edən Bəhlul Behcətə onun qələm yoldaşları tərəfindən həm tənqidi xarakterli, həm də təqdirədirici yazılar ünvanlanırdı. Onun folklor nümunələrinin toplayıcısı və bir folklorşünas kimi fəaliyyəti müasirləri olan Salman Mümtaz, Əmin Abid, Əhməd Cavad, Həmid Araslı, Mir Cəlal, Əzəl Dəmirçizadə və s. kimi tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdu.

Müasir dövrümüzdə elmi-nəzəri fikir B.Behcət şəxsiyyətinə, zəngin yaradıcılığına lazımı qədər həssaslıqla yanaşır, təhlilinə çalışdığı problemlərin mahiyyətini tarixilik mövqeyindən təhlilə gətirmək yolunu tutur. Milli süurun formalaşdığı çağdaş mərhələdə ədəbi-mədəni mühitin ən önəmli vəzifələrindən biri və bəlkə də birincisi sovet rejiminin qurbanlarına layiq olduqları dəyəri vermək, diqqətdən kənar qalmış elmi yaradıcılığını düzgün qiymətləndirməkdir. Z.Bünyadov, P.Əfəndiyev, C.Qasimov, N.Xəlilov, B.Əhmədov, M.Allahmanlı, Ə.Şamil, V.Soltanlı, Q.Umudov, T.Cavadoğlu və s. kimi tədqiqatçıların gördüyü gərəkli işlər buna nümunədir.

Arxiv materialları əsasında B.Behcəti və bu sıradan olan digər ziyalıların repressiyasını və bunu doğuran səbəbləri, imperiyanın mahiyyətini açan prof.C.Qasimov məsələlərə mühit və zaman kontekstində yanaşmaqla sovet ideoloji sisteminin məzmununu açır. Ensiklopedik zəka sahibi B.Behcəti də bu müstəvidə öz dövrünün fonunda qadağaları, yasaqları ilə birlikdə təhlil və təqdim edir. Folklorşünas P.Əfəndiyev tərəfindən 70-ci illərdə başlayan bu proses müstəqillik dönəmində bütün aspektləri ilə açıldı. B.Behcətin Sarı Aşıqla bağlı söylədiyi fikirlər bir çox tədqiqatçıların etirazına səbəb olmuşdur. “Sarı Aşıq” adı ilə göstərilən şair ancaq bayatılar söyləmişdir. O, nə arvadlar kibi ağı, nə qızlar kibi haxışta, və nə də uşaq anaları kibi layla demişdir” [4]. Ə.Qarabağlı, Ə.Dəmirçizadə, H.Araslı, P.Əfəndiyev, İ.Abbaslı, A.Nəbiyev, Q.Umudov, M.Allahmanlı və başqalarının folklorşünaslıq xəttində B.Behcəti araşdırması onun Azərbaycan folklorşünaslığında yerini aydınlaşdırmaq, elmi-nəzəri konsepsiyasını müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyır. Folklorşünas alimin ən çox mübahisələrə və müzakirələrə səbəb olan Sarı Aşıqla bağlı qənaətləri fikir ayrılıqlarının aradan qaldırılması və diqqətin bu istiqamətə yönəlməsi üçün əsas oldu.

Xalq ədəbiyyatının toplanması və nəşrində əvəzsiz xidmətləri olan mərhum professor İsrafil Abbaslı B.Behcətin “Qaçaq Nəbinin tarixi” əsərini arxivdən çıxararaq ona yeni nəfəs vermişdir. O, B.Behcəti ədəbiyyatşünas, islamşünas və din tarixçisi kimi oxucuya təqdim edir. Şərq təfəkkürü ilə Şərq ruhunun vəhdəti B.Behcətin xalqına, millətinə, vətəninə bağlı, dini dəyərləri qoruyan bir müsəlman kimi yetişməsinə səbəb olmuşdur. “Ötən yüzilliyin 20-ci illərinin ədəbi-tənqidi irsini, xüsusilə B.Behcət kimi “qırmızı terror” qurbanlarının əsərlərini izləyərkən iki mühüm amil ilə qarşılaşırıq. Onlardan birincisi budur ki, bu dövrün əsas tənqidçiləri ruhən Şərqlə bağlı, Şərq təfəkkür tərzi ilə düşünən şəxslər idi. Məsələn, Bəkir Çobanzadə, Əmin Abid 1910-24-cü illərdə Türkiyədə təhsil almış, ədəbiyyatşünas və tənqidçi kimi İstanbul mühitində formalaşmış, ilk əsərlərini məhz orada yazmışlar. Əlbəttə, bu amil Behcətin elmi yaradıcılıq fəaliyyəti üçün də xarakterik ol-

muşdur. Məhz o da öz həmvətənləri kimi öncə İranda-İsfahanda, sonra isə Türkiyədə-İstanbulda ali ruhani təhsili almış, “Məhəmməd peyğəmbərin ailəsinin tarixi” və bir sıra başqa əsərlərini burada nəşr etdirmişdir.

İkinci cəhət isə 20-30-cu illər (XX əsr) ədəbi-nəzəri fikrinin ümumsovet ədəbiyyatı ilə eyni kontekst təşkil etməsidir. Əslində bu cəhət Bəhlul Behcətin elmi fəaliyyəti üçün təmənlə yad bir mövqe olmuşdur. Çünki o, hər şeydən əvvəl, Zəngəzur qəzasının qazisi kimi də tanınmışdır” [2, 9]. Bütün bunlar B.Behcət timsalında olanlara, İran və Türkiyə, eləcə də o mühitlərin formalaşdırdığı təsəvvür, Şərq mədəniyyət yanaşmalarında müəyyən olmuş sistemi fəaktlaşdırır. Onun ümumi dünyagörüşündə oturuşmuş milli mənsubluq konsepsiyası və kökləndiyi dəyərlər, mövcud yaradıcılıq nümunələri ilə bolşevizmin ortaya qoyduğu ideoloji sistem arasında ciddi fərqlilik özünü göstərirdi. Bu da heç şübhəsiz görkəmli ədiblə bağlı təsəvvürlərin dəyişməsinə gətirib çıxarırdı. “Məhəmməd peyğəmbərin ailəsinin tarixi”, “Azərbaycanda təriqətlər”, “İslam tarixindən qeydlər”, “Qaçaq Nəbinin tarixi” və s. əsərlərin formalaşdırdığı təsəvvür bolşeviklərin təqibini qaçılmaz edirdi.

“Qaçaq Nəbinin tarixi” əsəri öz məzmun və mündəricəsi etibarını ilə milli düşüncəyə, qaçaq hərəkətini doğuran səbəblərin ümumi mənşəyini aydınlaşdırmağa köklənmişdir. B.Behcət bir ədəbiyyatşünas, tarixçi olaraq Qaçaq Nəbinin timsalında hərəkəti doğuran ictimai-siyasi şəraitin mahiyyətini aydınlaşdırır. Dastan yaradıcılığının tədqiqatçılarından olan M.Allahmanlı “Qaçaq Nəbi” dastanı tarixilik və bədii düşüncə müstəvisində” məqaləsi ilə B.Behcətin “Qaçaq Nəbinin tarixi” əsərini xalqın qəhrəmanlıq tarixini öyrənən qiymətli mənbə hesab edir və vurğulayır ki, Azərbaycanın keçdiyi tarixi mərhələ, ictimai-siyasi mühit belə dastanların yaranmasını zərurətə çevirir. “Bizim marağımızda olan və yazımızın mahiyyətində duran B.Behcətin Qaçaq Nəbi ilə bağlı mülahizələridir. Çünki bu mülahizələr son dövrlərdə xalq qəhrəmanı haqqında dolaşan mübahisələrə son qoymaq, düşünülmüş və düşünülməmiş mədəni arenaya gətirilmiş yazıları sonuclamaq üçün əvəzsiz mənbədir” [1, 124]. Burada ədibin məsələlərə münasibəti müxtəlif kontekstlərdə yanaşmanı gərəkli edir. Çünki “Qaçaq Nəbinin tarixi” əsərinin möhtəşəmliyi tarixi, ədəbi-nəzəri, bədii-estetik, folklor aspektləri ilə sinxron və diaxron təhlilləri fəaktlaşdırır. Uzun illər ictimaiyyətə məlum olmayan “Qaçaq Nəbi” əsərinin elmi dövriyyəyə buraxılması B.Behcətin folklorşünas, tarixçi və ədəbiyyatşünas kimi fəaliyyətini özündə ehtiva edə bilmək gücü ilə fəaktlaşır. Eyni zamanda B.Behcətin milli mənsubluğunun, şəxsiyyət konsepsiyasının mahiyyətini açıqlayır.

“Qaçaq Nəbinin tarixi” əsərinin işıq üzü görməsindən sonra ədəbi-mədəni mühitdə B.Behcət yaradıcılığı və qaçaq hərəkəti ilə bağlı ciddi yazılar

özünə yer almağa başladı. Bir növ qaçaq hərəkətinə, B.Behcət yaradıcılığına baxışın yeni mərhələsi başladı. Prosesin mahiyyətinə yönəlik yazıların meydana çıxmasına rəvac verildi, qaçaqlığın tarixi, Zəngəzur qəzasının etnomədəni sistemi, coğrafi landşaftı, sosial mənzərəsi, xalq qəhrəmanı anlayışı və s. təhlil probleminə çevrildi. Onu da etiraf edək ki, B.Behcətin bu əsəri Azərbaycan ədəbiyyatına, folkloruna və eyni zamanda tarixinə böyük töhfədir. Məlum olduğu kimi, Qaçaq Nəbi öz igidliyi, el qəhrəmanı olaraq etdikləri ilə xalqın yaddaşında əbədiləşmişdir. “Azərbaycan xalqının ən çox sevdiyi, vəsf etdiyi Qaçaq Nəbinin həyatı və mübarizəsini əks etdirən ən etibarlı, bitkin, dolğun mənbə, heç şübhəsiz, Bəhlul Bəhcətin bu əsəridir. Ona görə ki, müəllif Qaçaq Nəbinin müasiri, həmyerlisi, onu və dəstəsindəkilərin əksəriyyətini yaxından tanıyan, görüşüb söhbətləşən, mübarizəsinin məramını yaxşı bilən müdrik insandır” [10]. Əsər lazımı qədər ciddi sənədlər və vəsiqələr əsasında yazılmışdır. Qaçaq Nəbi haqqında qoşulmuş əhvalatlar, rəvayətlər, nəğmələr, dastan parçaları ayrıca bir bölmə kimi əsərə daxil edilmişdir. Əsərin bu bölümündə B.Behcət şifahi məlumatı Qaçaq Nəbini yaxından tanıyan, bəlkə də onun silahdaşlarından olan Abidin Qasimov, Şəmi Soltanov, Bəylər Mirzəyev, Məhəmməd Soltanov, Sisyan kəndliləri Azad Alı, Nəzər Alı, Kəlbəli Səfərəli və başlarından almışdır. Bütün bu faktlardan çıxış edərək Nəbinin xalq qəhrəmanı kimi təqdim olunması mahiyyətində folklorlaşmanın bütöv bir sxemini ortaya qoyur.

Qaçaq hərəkəti xalqın qəhrəmanlıq salnaməsinin ən şərəfli səhifələrindəndir. Qaçaq Nəbi, Qandal Nağı, Qaçaq Kərəm, Qaçaq Süleyman, Qaçaq İsmayıl və s. el qəhrəmanları ilə bağlı zamanında düzülüb qoşulan nəğmələr, əhvalat və rəvayətlər, dastan örnəkləri sonrakı mərhələdə yazılı ədəbiyyat üçün bir yaradıcılıq qaynağı funksiyasını yerinə yetirdi. B.Behcətin də “Qaçaq Nəbinin tarixi” əsəri bu hərəkətdə rəğbətə faktı olaraq meydana çıxdı və ən əsaslı mənbə kimi nəzər-diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanın müstəqilliyi tarixin qaranlıq səhifələrinin açılışı üçün əsas oldu və milli mücadilənin böyük simaları, məslək və əqidə mücahidləri, repressiya qurbanları müxtəlif səviyyələrdə təhlil probleminə çevrildi. M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə, V.Xulufli, İ.Yılmaz, Ə.Cavad, H.Zeynalli, S.Mümtaz, C.Əfəndizadə, S.Hüseyn və başqaları bütün olanları ilə xalqa çatdırıldı. Siyasi sistemin formalaşdırdığı yanlış təsəvvür, məkrli və məqsədyönlü atılmış çirkəblər onların üzərindən götürülməklə mahiyyət aydınlaşdı. B.Behcət də bir yaradıcı olaraq yeni təhlil mövzularının probleminə çevrildi. Müxtəlif məqalələrdə Bəhlul Behcət və onun elmi, bədii yaradıcılığı ədəbi tənqid tərəfindən lazımı qədər müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. Ə.Fətəliyevin B.Behcət haqqında qələmə aldığı yazısında bu işıqlı şəx-

siyyətin Azərbaycanın müstəqilliyini, dini dəyərləri qorumaq, sünnü-şiə məzhəb ayrışdırılışını aradan qaldırmaq uğrunda apardığı mübarizəsi, şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərinin toplanmasında göstərdiyi xidmətləri yüksək qiymətləndirilmişdir.

Sovet dönəmi ədəbi-mədəni düşüncədə repressiya qurbanlarına, eləcə də B.Behcət şəxsiyyətinə olan münasibət sırf siyasi sistemin yanaşmaları və onun dikte etdikləri kontekstdə təhlilə gətirilirdi. Dövrün hadisələri, siyasi sistemin məkan və zaman qatı xalq təfəkküründə ədibin obrazını müxtəlifliklərlə fəktlaşdırırdı. Məsələn, partiya və dövlət xadimi olmuş Nəzər Heydərovun “Zəngəzur dağlarında” əsərində B.Behcət xalq düşməni, panislamist, pantürkist və s. adlarla tənqid hədəfinə çevrilirdi. Xalqın isə təsəvvüründə B.Behcətin mücahid, xalq və millət qəhrəmanı olma obrazı daşlaşmışdı. Ə.Fətəliyev bu əsəri məhz tarixilik və müasirlik kontekstində təhlilə gətirməklə mahiyyəti aydınlaşdırmaq yolunu tutmuşdur. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədov müxtəlif səpkili yazılarında B.Behcətin faciəvi taleyini işıqlandıraraq vurğulayır ki, “B.Behcəti bütünlüklə yaddan çıxartmaq, unutmaq olmaz. Çünki o, zamanında yaddan çıxanları, unudulanları tədqiq edirdi” [5, 21]. Onu da əlavə edək ki, repressiya qurbanlarına, eləcə də B.Behcətə münasibət birmənalı olmamışdır və müxtəlif səviyyələrdə onun fəaliyyətinə tədqiqatçı mövqeyi özünü göstərirdi. Məsələn, P.Əfəndiyevin, Q.Umudovun, M.Allahmanın folklorşünaslıq baxımından təhlilləri buna nümunədir. B.Əhmədov çox doğru olaraq ədibin Nəbati, Sarı Aşıq haqqında yazdığı məqalələrinin ölümündən sonra da geniş tədqiqatlara yol açdığını bildirir. Mehdi Mükərrəmoğlu B.Behcətin elmi yaradıcılığını Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün töhfə hesab edir və diqqəti daha çox Əbülqasım Nəbati, Sarı Aşıqla bağlı qənaətlərinə yönləndirir: “B.Behcət Sarı Aşığın da yaradıcılığının tədqiqatçılarından olmuşdur... Ümumiyyətlə, B.Behcətin ədəbi-ictimai fəaliyyətində mütərəqqi meyillərin öyrənilməsi çox vacibdir” [9]. Çağdaş ədəbi tənqid B.Behcətin yaradıcılığını araşdırma faktına çevirərkən bir istiqamətdə tarixşünas və dinşünas alim kimi məşhur olduğunu bildirir.

M.Qasımlı Azərbaycan folklorşünaslığının problemlərini təhlil edərkən vurğulayır ki, “Bəhlul Əfəndi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri ilə bir yerdə və bir dövrdə çalışmışdır. Bəhlul Əfəndi həm də ədəbiyyat aləmində nəbatışünas kimi də məşhurdur. Azərbaycan xalqının böyük şairi Seyid Əbülqasım Nəbatinin əsərlərini, şeirlərini toplayıb bir kitab şəklində çap etdirmişdir.

Bu gün Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından hər hansı bir mövzuda söhbət gedərsə Bəhlul Əfəndinin adı orada hörmətlə çəkilir. Onun əməyinə yüksək qiymət verilir” [5, 50]. Müstəqillik əldə edildikdən sonra bir çox

repressiya qurbanları kimi, B.Behcət də öz mənəvi bəraətini almağa başladı. Onun uzun illər təhrif olunmuş tərcümeyi-halı, xalqdan gizlədilmiş elmi yaradıcılığı geniş ictimaiyyətə çatdırıldı. Ədəbiyyatşünaslıq üçün qiymətli mənbə rolunu oynayan əsərləri müxtəlif aspektli təhlillərin faktına çevrildi. “Ali Məhəmməd tarixində Təşrih və mühakimə”, elcə də elmi-nəzəri məqalələri paradigmatik xarakteri ilə xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Elşad Qoca mütərəqqi dünyagörüşlü ədibin faciələrlə dolu taleyini, həbsini və həbslərini, istintaq prosesinin gedişini istintaq protokollarına əsaslanaraq qələmə almışdır. Onun “Sibir dərəsi”, “Cəllad etirafı” adlı kitabları rus bolşevizminə etiraz edənlərin acı taleyinə, qanlı repressiya illərinə və onların qurbanlarına həsr olunmuşdur. Elbrus Şahmar Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranmasını öz fəaliyyəti ilə dəstəkləyənlər sırasında Bəhlul Behcətin də adını çəkir. Onun “ya qalib gəlib ağa olaq, ya da şəhid” çağırışı ətrafında 400 nəfərin birləşməsi ilə nəticələnmişdi. Sovet ideologiyasının xofu altında yazıb yaradan Əli Vəliyev də ona qarşı haqsızlıq etdiyini etiraf edir: “Bəhlul Əfəndi böyük folklorşünas, böyük alim, böyük insan idi. Onun haqqında olmazın haqsızlıq ediblər, təmiz adına ləkə yaxıblar. Elə mən özüm də “Zəngəzur qartalları”nın bir neçə yerində onun adını çəkmişəm, əqidəsini pisləmişəm. Ürəyimdəsə həmişə onu bilmişəm, ona rəhmət oxumuşam. Elə bilirəm ki, ruhu məni bağışlayar” [11, 49]. Elçin Qaliboğlu Bəhlul Behcətin faciəvi taleyini araşdıraraq onun hansı çətinliklərdən keçdiyindən danışmış. Müəllif bir daha o dövrün mənzərəsinin, repressiya qurbanlarının taleyinin qısa şərhini vermişdir. Onun sözlərinə görə Bəhlul Əfəndinin günahını boynuna alması üçün yalançı şahid ifadələrindən olduqca məharətlə istifadə etmişlər [6]. Bütün bunlar, Ə.Vəliyevin, N.Heydərovun, E.Qocanın, E.Şahmarın, E.Qalibin və başqalarının müxtəlif kontekstlərdə apardığı təhlil yanaşmaları B.Behcətin elmi yaradıcılığı və müasir ədəbi tənqid müstəvisində gedən prosesin dinamikasını, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri timsalında ədəbi-mədəni mühitdə baş verənlərin mahiyyətini aydınlaşdırır.

İşin elmi nəticələri: B.Behcətin elmi-nəzəri görüşlərinin araşdırılması mühit və şəxsiyyət kontekstində ciddi təsəvvürlə müəyyənləşir. Prosesin ictimai, siyasi, mədəni aspektlərinin aydınlaşmasını zərurətə çevirir.

İşin elmi yeniliyi: Görkəmli ədəbiyyatşünas alimin elmi-nəzəri görüşlərinə çağdaş ədəbi tənqidin həssaslığı sırf milli yaddaş və tarixi gerçəklik baxımından mükəmməl bir təsəvvürlə müəyyənləşir və mahiyyətin aydınlaşması üçün əsas olur.

İşin tədqiq əhəmiyyəti: XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci yarısı baxımından mühitin ümumi mənzərəsini, ədəbi-mədəni prosesin gedişini və bu prosesdə B.Behcətin yerini aydınlaşdırmaq üçün əsaslı mənbəyə çevrilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Allahmanlı M. Qaçaq Nəbi dastanı tarixilik və bədii düşüncə müstəvisində /Folklor və tariximiz mövzusunda respublika elmi konfransının materialları/ Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 124-133.
2. Behcət B. M. Qaçaq Nəbinin tarixi (vəsiqə və sənədlər əsasında). Bakı: Çıraq, 2011, 288 səh.
3. Behcət B.M. Nəbati – Xaçobanı. “Ədəbiyyat” qəz., 1936, 18 fevral.
4. Behcət B.M. Sarı Aşıq, “Ədəbiyyat” qəz., 1936, 29 fevral.
5. Behcət B.M. Nəbati. Bakı: Azərənşr, 1935, 129 s.
6. Qaliboğlu B. Behcətin faciəvi taleyi. “Xalq cəbhəsi” qəz., 2018, 4 may.
7. Qasimov C. Azərbaycan folklorşünasları 1920-1950. Bakı: Elm, 2015, 456s.
8. Qüdrətov O. Keçilməmiş yollarla. Bakı: Nurlan, 2008. 632s.
9. Mükərrəmoğlu M. “Xalq” qəzeti, 2005, 30 avqust.
10. Nərimanoğlu H. “Elin bu günündə gələydin Nəbi” www.vetenim.wordpress.com.
11. Şahmar E. Kövrək məhəbbətim Qubadlı. Bakı: Bayatı, 1994, 176s.

Hijran Babayeva

Summary

Scientific approaches of Bahlul Behjet and modern literary criticism

The end of the 19th and the beginning of the 20th centuries were the focus of modern literary and theoretical thought in all spheres. This is indicated by the research and various approaches. In this context, special attention deserves the literary heritage B. Behjet. Deeply familiar with Eastern and Western culture, Behjet devoted himself mainly to the study of Azerbaijani folklore.

His works in the field of folk literature and classical literature are still significant today. Research on Sarah Ashug, Kachak Nabi, Ashug Mahmud, Seyid Abulkasim Nabati, Mir Hamza Nigari and others is the result of systematic analysis, which generally remains relevant. This is evidenced by the assessments of such folklorists as P.Efendiev, I.Abbasly, G.Umudov, S.Kasimov, M.Allahmanli, B.Akhmedov and others.

This article discusses the main problems of the author's literary heritage in the light of national and cultural priorities, and in the conditions of the Soviet ideological regime.

Хиджран Бабаева

Резюме

Литературные взгляды Бахлула Бехштета и современная литературная критика

В настоящей статье рассмотрена основная проблематика литературного наследия видного литературоведа, фольклориста Б.Бехджета, одного из жертв сталинских репрессии. Анализ посвященных автору оценок таких видных фольклористов, как А.Гарабаглы Г.Араслы, П.Эфендиев, И.Аббаслы, Г.Умудов, М.Аллахманлы, Дж.Гасымов, и др., показывает ценность трудов ученого, которые сохраняют свою научную актуальность. Причем рассмотрение суждений о Б.Бехджете столь арестных ученых, далеко как и содержание его трудов позволяет акцентировать особую важность этого наследия в свете национально-культурных приоритетов отсеиваемых в условиях советского режима.

Рәүсә: fil.e.d., prof. M.Allahmanlı

PEDAQOGİKA VƏ METODİKA

Xalidə Məhərrəmovə
Turizm və Sosial Xidmətlər üzrə
Bakı Dövlət Peşə tədris mərkəzi

GƏNCLƏRDƏ PEŞƏ TƏHSİLİ ÜZRƏ BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Açar sözlər: *nəticəyönümlülük, yeni yanaşma, uyğunlaşma, təşkilati bacarıqlar, yaradıcılıq, müstəqillik.*

Key words: *outcomes, new approach, adaptability, sense of organization, creativity, autonomy.*

Ключевые слова: *результативность, новый подход, адаптивность, чувство организованности, креативность, автономность.*

Müasir təhsil dövlətin apardığı təhsil islahatına müvafiq olaraq kurikulumu, yeni tədris planını müəyyən etdi. Ölkəmizin dünya dövlətləri ilə müştərək siyasəti, birgə layihələrə imza atması təhsilimizin dünya təhsil sistemində inteqrasiyasını labüdləşdirdi. Təhsilli gənclərimizin ölkədə deyil, ölkənin hüdudlarından kənarında da bacarıq və peşəkəlik səviyyələrinə müvafiq işləmək ehtimalının artması məsələsini reallaşdırdı.

Məhz bu məqsədlə kurikulum islahatının zəruriliyi meydana çıxdı. Bu proqram tərtib olunmazdan əvvəl, bütün mərhələlər üçün şagirdin, öyrənənin maraq və ehtiyacları, cəmiyyətin tələbləri araşdırılır, təhlil edilir, tələblərə cavab verən kurikulum tərtib edilir, sonrakı mərhələdə tətbiq edilir, əldə edilən nəticələr qiymətləndirilir.

“Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” sənədinin əsas xüsusiyyətləri, kurikulum islahatlarını zəruri edən səbəblər, fənn kurikulumunun səciyyəvi cəhətləri, fənn kurikulumunun strukturu, fənn kurikulumunun məzmunu və s. məsələlər bu sənəddə öz əksini tapıb, müəllimlərə təhlildən tərtibə, tətbiqdən qiymətləndirməyədək hər mərhələdə yol göstərir, onların öz işlərini səmərəli qurmasına şərait yaradır.

Ənənəvi proqramlardan, yəni, tətbiq bacarığı deyil, daha çox bilik aşılayan, əsas şagirdin deyil, müəllimin fəaliyyəti olan, araşdırma, tədqiq nəticəsində deyil, hazır material tövsiyə olunan, fənnə aid materiallar lazım olduğundan artıq olan, fəndaxili və fənlərarası əlaqəni, subyektiv fikirlərə əsaslanan müəyyən qiymət normalarını özündə əks etdirən proqramlardan fərqli olaraq, müasir proqramların nəticəyönümlü olmaqla, şəxsiyyətyönümlülüyü, şagirdönümlülüyü, tələbyönümlülüyü, integrativliyi, qiymətləndirmə mexanizmlərini özündə ehtiva edir.

Bu xüsusiyyətlər öyrənənlərin idraki, ünsiyyət, psixomotor fəaliyyətləri əsasında həyati bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, istedad və qabiliyyətlərini üzə çıxarmağa, tələbat və ehtiyaclarını nəzərə almağa, nailiyyətlərini qiymətləndirməyə vəs. zəmin yaradır.

Stefan Koveyə görə, bilik, bacarıq və marağı özündə əks etdirən dəyər motivasiyadır.

Motivasiya öyrənəni hər hansı bir fəaliyyətə sövq edən, onda idrak fəallığı yaradan qüvvədir, yəni hər hansı bir materialın mənimsənilməsinə həvəsləndirmə, maraq oyatma motivasiyanı şərtləndirən amillərdəndir.

Motivasiya öyrənənin məqsədi ilə birbaşa bağlıdır.

Hər hansı peşə üzrə ixtisaslaşmaq və sonra müvafiq işlə təmin olunmaq üçün yeddi bacarığa yiyələnmək əsas şərtədir.

İnkişaf etmək və işə yararlı olmaq baxımından tədris planında nəzərdə tutulmuş və gələcəkdə iş təminatına müvafiq tələb olunan bacarıq və keyfiyyətlərə yiyələnmək vacib parametrlərdən biridir. Təhsil aldığı peşə və ya ixtisasdan asılı olmayaraq müvafiq qurumlar, şirkətlər işə götürərkən insani keyfiyyətlərə, milli və bəşəri dəyərlərə yiyələnmiş gənclərə üstünlük verirər.

1. Yeddi əsas bacarıqdan biri *komanda olmaq* bacarığıdır.

İşə götürərkən hər hansı müəssisə və ya şirkət gənclərin komanda oyunçusu ola biləcəyini gözləyir. Çünki komanda işi daha çox müvəffəqiyyətə zəmanət verir. Birgə fəaliyyət müsbət nəticəni təmin etməyə kömək edir.

2. İkinci bacarıq *uyğunlaşma, adaptasiya* bacarığıdır.

Kollektivə uyğunlaşma işəgötürənlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Statistik məlumatlara əsasən, bu şəxsi keyfiyyətə görə işləmək hüququ qazanan gənclərin 61%-ni təşkil edir. Texnika və texnologiyaların inkişaf etdiyi bir dövrdə rəqəmsal təlimi, rabitə sektorunu, onlayn, offlayn, virtual ünsiyyəti mənimsəmək və buna uyğun fəaliyyət qurmağı bacarmaq vacib amillərdəndir. Bunun üçün gündəlik öyrənmək və inkişafa açıq olmaq lazımdır.

3. *Təşkilati bacarıqlar*

Peşəkarlıq səviyyəsi təşkilati bacarıqlarda daha çox özünü büruzə verir. Bir-birinin ardınca görüşlər, təcili olaraq hazırlanacaq sənədlər. Peşəkar həyat

gözlənilməz hadisələrdən ibarətdir. Hər hansı xəyal qırıqlığına uğramamaq üçün düzgün vaxt bölgüsü etmək, tapşırılan işləri vaxtında görmək, bu işlərin keyfiyyətlə alınması üçün məsuliyyətli və ciddi olmaq lazımdır.

4. Kreativlik

Müasir dövrdə yaradıcılıq şirkətlər tərəfindən daha çox arzu olunan bacarıqdır. Müxtəlif sektorlarda axtarılan ancaq keyfiyyət deyil, kreativlik, təşəbbüskarlıq, yenilikdir. Hər hansı bir problemi yaradıcı yanaşaraq daha uğurla həll etmək olar.

5. Pozitivlik

Yaradıcılıqla bərabər pozitivlik də ən önəmli bacarıqlardandır. Bu işin optimallaşdırılmasına, kollektiv üzvlərinin, həmkarların, ətrafdakıların daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır. İş prosesində performansın olması xüsusi təqdirəlayiqdir. Həvəs, maraq oymatmaq, özü də bir istedadıdır. İş prosesində stress, gərginlik ruhdan salmamalı, əksinə, çətinliklərdən çıxmaq üçün fərqli yanaşma, fərqli həll yollarını tapmaq lazımdır.

6. Növbəti vacib bacarıq müstəqillikdir.

Hər hansı bir məsələdə idarəçilik, liderlik qabiliyyəti problemi tez bir zamanda həll etmək üçün təşəbbüs göstərməyə və ya qərar verməyə səbəb ola bilər. Müstəqillik təşəbbüs ruhunu fəallaşdıran amil hesab olunur.

7. Dinamiklik

Bu bacarıq kiçik qurumlar üçün böyük tələbatdır. Çünki, tez-tez olan dəyişikliklər çoxşaxəli fəaliyyətin göstəricisi hesab olunur. Bunlar isə fərqli bacarıqları qiymətləndirməyə, imkanları genişləndirməyə zəmin yaradır. Bu bacarıq iş karyerasının başlanğıcında həlledici keyfiyyət hesab olunur.

Müasir təlimdə bu bacarıqlara yiyələnmiş yeniyetmələrin, gənclərin gələcək iş karyeralarında uğur qazanmaları mümkündür. Bunun üçün öyrənənlərin təlimin məzmununu yeni tədris proqramlarına, təlim strategiyalarına, üsul və vasitələrə müvafiq mənimsəməsi əsas şərtidir.

Təlimin təşkilinə verilən əsas tələblər – pedaqoji prosesin tamlığı-öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici, praktik; təlimdə bərabər imkanların yaradılması-dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq hər kəsin bərabər olması; şagirdyönümlülük-şagirdin tədris prosesinin əsas siması olması, araşdıraraq öyrənməsi; inkişafyönümlülük-inkişaf dinamikasının nəzərə alınması, konsentrik prinsiplə ingilis dilinin mənimsənilməsi, spiralvari öyrənmənin əsas götürülməsi; fəaliyyətin stimullaşdırılması, dəstəkləyici mühitin yaradılması-mənəvi, sağlam mühit – nəzərə alınmalı, pedaqoji prosesin təşkili prinsiplərinə əməl olunmalıdır [1, 364].

Öyrənənlərdə tolerantlığı, birgə fəaliyyət prinsiplərinə əməl etməyi-birgə qərar verməyi, həlli yollarını tapmağı, əməkdaşlıq etməyi, bölüşməyi

aşılacaq qrup, kollektiv, cütlər iş forması müasir təlimin üstün cəhətlərindəndir. Bu cəhətlər dil tədrisində yeddi bacarığa yiyələnməyə zəmin yaradır.

Bu bacarıqlar fəal təlimin xüsusiyyətlərinə müvafiq öyrənlərin bütün dərs zamanı fəallığı, dərslərin əvvəlində problemin qoyulması və dərslərin gedişinin problemin həllinə yönəldilməsi, yeni biliklərin müstəqil kəşf edilməsi, təlimin tədqiqat şəklində keçirilməsi, təlimin interaktiv şəkildə keçirilməsi, öyrənlərin birgə fəaliyyəti, müəllim və öyrənlərin qarşılıqlı əməkdaşlığı, qrup işindən geniş istifadə olunması, biliklərin yaradıcı tətbiqi, müxtəlif tipli tapşırıqlardan, bilik mənbələrindən və iş vərəqlərindən istifadə edilməsi və s. zamanı qazanılır [3, 7].

Fəal interaktiv təlimin 4 mexanizmi – problemlə şəraitin yaradılması; şagird- tədqiqatçı, müəllim – fasilitator; dialoqun və əməkdaşlığın zəruriliyi; psixoloji dəstək: hörmət və etibar öyrənlərdə problem qoymaq və idrak fəallığının yaranması nəticəsində onun həlli yollarını tapmaq, müəllim istiqamət verən, yol göstərən, öyrənən işə araşdıran, bilikləri tədqiqat nəticəsində müstəqil əldə edən, təlimin dialoq, əməkdaşlıq şəklində keçirilməsini, öyrənlərin bacarığına inam, onların dəstəklənməsi məsələlərini özündə əks etdirir.

Blum taksonomiyasına uyğun təfəkkürün inkişaf mərhələlərinə müvafiq idraki bacarıqlar-bilmə, anlama, tətbiq, analiz, dəyərləndirmə, sintez öyrənlərdə ingilis dilinin tədrisində xatırlamaq, tanımaq, sadalamaq, adlandırmaq, müəyyən etmək, izah etmək, nümunə göstərmək, fərqləndirmək, təsvir etmək, cümlə qurmaq, hissələrə ayırmaq, müqayisə etmək, plan tərtib etmək, fikrini sərbəst ifadə etmək, münasibət bildirmək və s. formalaşmasına zəmin yaradır.

İnduktiv və implisit metodlar vasitəsilə ingilis dilinin tədrisində praktikadan- nəzəriyyəyə, misaldan-qaydaya üsulu ilə uğurlu nəticə əldə etmək mümkündür.

Nəticə etibarilə ingilis dilinin öyrənilməsi şagirdlərin linqvistik biliklərini, yəni dilin aspektləri fonetika, qrammatika və leksika, dil və nitq bacarıqlarını, xüsusilə də dinləyib-anlama, danışma, oxu, yazı bacarıqlarını inkişaf etdirir, ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

İngilis dilinin öyrənilməsi şagirdlərdə ünsiyyət bacarıqlarını genişləndirir, onlarda yeni baxış formalaşdırılmasına zəmin yaradır. Bu dil vasitəsilə onlar müxtəlif xalqlar və dövlətlər, onların ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi-mədəni həyatı haqqında məlumatlar əldə edir. Və xarici ölkələrin müxtəlif sahələrdə qazandığı təcrübəni birbaşa öyrənmə imkanına malik olurlar.

İngilis dilinin öyrənilməsi şagirdlərin gələcək iş və karyera imkanlarının genişlənməsinə zəmin yaradır. Bu dili mənimsəyən şagirdlər gələcəkdə

ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müxtəlif xarici şirkət, qeyri-hökumət təşkilatları, özəl qurumlar və həm də dünyanın müxtəlif müəssisələrilə əməkdaşlıq etmək imkanı əldə edir. Öyrənilən dil vasitəsilə şagirdlərdə digər xalqların dil və mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərinə hörmət hissi, tolerantlıq formalaşdırılır. Dilə yiyələnmə şagirdlərin humanitar təhsil səviyyəsini yüksəldir, onların bir şəxsiyyət kimiformalaşmasına, daim dəyişən həyat şəraitinə və dünyanın tələblərinə uyğunlaşmasına, peşə fəaliyyətində özünə mövqə qazanmasına imkan yaradır.

Bu da vacib olan – biliklər, bacarıqlar, dəyərlər, keyfiyyətlər, vərdişlər – kompetensiyalar şəklində şagirdlərdə təzahür edir, onların bacarıqlı, fəal, yaradıcı, təşəbbüskar, müstəqil olmalarını təmin edir. Bu isə onların gələcək perspektivlərini şərtləndirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu), Bakı, 2013, 106 s.
2. Feyziyev C.Ə., İbrahimov F.N., Bədiyev S.R. Didaktika: Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2011. 624 s.
3. English as a Second Language and English Literacy Development. The Ontario Curriculum. Grades 1-8. Ministry of Education of Ontario. 1999, 172 s.
4. Süleymanova. A. Təhsilin əsasları, Bakı, 2014, 400 s.
5. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait.2007, 154 s.

XalidaMagarramova

Summary

Possession of seven abilities as the guarantee for the job position during professional education

In the article the gained abilities which are necessary for the future career are investigated. In the modern teaching processes in conformity with the reforms, going on the country, new teaching plans, the requirements for the programs are highlighted. In the article realization of proper means and methods of the target learning is carried out. Recommendations are introduced in how to display their abilities for the purpose of being creative, initiative leaders and potential possibilities of teen-agers, aimed to work at different sectors.

Халида Маггеррамова

Резюме

Освоение семи основных навыков в процессе профессионального обучения – гарантия будущего карьерного роста

В статье рассмотрены основные навыки, осваиваемые в процессе профессионального обучения как гарантированные условия для будущей карьеры. В качестве приоритетных представлен курикулум в контексте проводимых в стране реформ. В статье рассмотрены соответствующие методы и средства целенаправленного преподавания. Даются рекомендации для раскрытия потенциала молодежи, которой предстоит работать в различных сферах занятости. В частности, среди необходимых навыков выделены: способность работать в командном составе, способность к адаптации, способность к организованности, креативность, позитивность, самостоятельность, динамичность.

Rəyçilər: ped.f.d.dos.G.Camalova, ped.f.d., dos.G.Şirəliyeva

ELMİ DİSPUT

Sara Osmanlı

MARAL YAQUBOVANIN JURNALIN YENİ AÇILMIŞ “ELMİ DİSPUT” RUBRİKASINDA BƏDİİ MƏTN VƏ NƏZƏRİYYƏ: “YENİ DÜNYA” VƏ “MÜƏLLİFİN ÖLÜMÜ QARŞIDURMA KİMİ” TƏQDİMATINA DAİR

Respublikamızda çap olunan elmi jurnalların sırasında Azərbaycan Dillər Universitetinin “Dil və Ədəbiyyat” nəşrinin reytingi kifayət qədər yüksəkdir. Xüsusən son iki il ərzində nəşrin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müəyyən işlər aparılmaqdadır. Təqdim olunan yazılara peşəkar yanaşma, həm də redaksiya heyətinə respublikanın digər elmi mərkəzlərindən, habelə xarici ölkələrdən müvafiq mütəxəssislərin əlavə cəlb olunması nəticəsində, məqalələrə qoyulan tələblər həm formal (unifikasiya), həm məzmun nöqtəyi-nəzərindən artıb. Ən maraqlı yeniliklərdən olan “Elmi disput” adında rubrikanın açılması xüsusi diqqətə layıqdır. Rubrikanın ilk “qaranquşu” ADU-nun professoru Jalə Qəribovanın türk yazarı Naim Dilmekerin “Obsesyon” romanının reseptiv tənqid kontekstində işıqlandırılmasına dair iri həcmli yazısıdır ki, sözsüz, elmi disputun əsl predmetinə uyğundur. Yəni nəşrin yeni rubrikasının açılışı baş verib. Eyni zamanda, Maral Yaqubovanın özünün “Dil və Ədəbiyyat” jurnalının 2-ci nömrəsində “Elmi disput” da diqqəti çəkən yazısının çap olunması disput məfhumu çərçivəsində onun ətrafında söhbət açmağa zənnimizcə, dəyər.

İlk növbədə, terminin özü barədə. “Disput” (latınca “dispute” – mübahisə etmək, mülahizə yürütmək) eyni zamanda “dəyirmi masa” anlamında təşkil olunan hansısa problem, əsər barəsində fikir mübadiləsi deməkdir; yəni, jurnalda çap olunmuş yazıya aid (növbəti nömrədə) rəylərin verilməsi kimi nəzərdə tutulan bölmə.

Beləliklə, M.Yaqubovanın məqaləsinin də bir qədər intriqavari adı (“**Bədii mətn və nəzəriyyə: Kamal Abdullanın “Yeni dünya” və “Müəllifin ölümü qarşıdurma kimi”**) diqqəti cəlb edir. Bəri başdan qeyd olunma-

lıdır ki, bu yazı püxtələşmiş, geniş müaliəli, nəzəri təfəkkürə malik tədqiqatçının qələmindən çıxmışdır. Sözü gedən məqalədə maraqlı məqamlar, açılmalar, hətta kəşflərdən danışmaq olar. Əlbəttə, mübahisəli məqamlar da öz yerindədir. Oxucunu məqalənin özünə müraciət etməsini tövsiyyə edirik.

Bizim isə niyyətimiz bu yazıya münasibət bildirmək, yaxud da K.Abdullanın özünəməxsus polifonik üslubda və bədii strukturda yazılmış romanına yeni bir rəy vermək deyil. Çünki bütövlükdə romanla bağlı disputu açan Maral Yaqubovanın tədqiqatı ilə razılaşmamaq çətindir. Biz "tədqiqat" sözünü təsadüfən işlətmədik. Yəni bu yazı tutumuna görə adət etdiyimiz resenziya "janrının" hüdudlarına çətin sığır. Bir qədər genişlənmiş halda qoyulan nəzəri problem – yazıçının digər "sirlə" bağlı əsərləri, (məsələn, **"Sehrbazlar dərəsi"**) əlavə olunmaq şərtilə rahat monoqrafik tədqiqata "çevrilə" bilərdi. Məsələ həcm və məzmun tənəsübündədir. Belə ki, artıq məqalənin adında prioritet mövcud nəzəriyyə modellərinə verilir, təsadüfi deyil ki, "yeni dünya" və "müəllifin ölümü" qarşıdurması dırnaqda verilir. Və yazıda bəlkə də, yarıya qədər (çox təfərrüatlı informativ həcmli) dünya və sənət, "müəllif - mətn-oxucu" məlum triadasına - antik dövrdən (Aristotel, Platon, Heraklit, Qussel), struktur dilçilikdən, formalistlərdən (V.Sklovski, B.Exenbaum və b.) başlayaraq postmodernizmin məşhur nümayəndələrinə qədər – M.Fuko, Y.Derrida, U.Eko və b.) – ümumilikdə onlarla adlar, məktəblərin mövqeləri bol-bol sitatlarla nəzərdən keçirilir.

Problemə giriş (ətəkdə verilən bol-bol informativ materiallarla birlikdə) xeyli dərəcədə genişdir və bir qədər də yorucudur. Xeyli uzaqdan başlayaraq, nəzəri informasiya axını bəzən mətləbdən uzaqlaşdırır. Zənnimcə, məqalənin "janr" imkanları çərçivəsində bu "giriş" hissəsini daha lakonik (həm terminoloji yüklənmə baxımından) vermək, bir neçə əsas mövqeləri qeyd etməklə, önəmli görünəni seçib konkret bədii materialda öz mövqeyini açıqlamaq olardı. Bu, mənim şəxsi təəssüratımdır. Və K.Abdullanın romanının oxucu tərəfindən açılmasını nəzərdə tutan məqalə müəllifi imperativ şəkildə qeyd edir ki, "oxucu romanın bətnində mühafizə olunan yeni dünyanı görmək üçün bildiklərini unudaraq, ... ehtimallarını önə sürməyə tələsmədən başlamalıdır". Bir qədər mücərrəd tövsiyyədir. Bu cür imperativ tezisdən qayıdıb onunla əlaqəli məqalənin xülasəsində verilmiş tövsiyyəyə diqqət edək. Romanın "yeni dünyanın təqdim etmə şəkli və oxucunun bu dünyanı necə kəşf etməsi geniş araşdırılır. Mətni "yeni dünya" kimi düşünmək və görmək prosesinin necəliyi, "yeni dünya"nı addım-addım kəşf etmənin yolları və üsulları, mətnin "təfərrüatlarını qayğıkeşliklə toplamaq mexanizmi barədə nəzəri mülahizələr irəli sürülür. Belə imperativ təlimatlara (az qala tibbi "anatomlaşma") bədii əsərə aidiyyətdə bir qədər sual doğurur. Və əs-

lində romanın təhlili prosesində müəllif nəzəri mülahizələri reallaşdırmağa çalışır və bəlkə də, bir çox hallarda buna nail olur.

Aydındır ki, bu cür özünəməxsus tərzdə yazılmış romanlar geniş oxucu kütləsinə ünvanlanmayıb. İndi götürək, müvafiq nəzəriyyələrə bələd olan peşəkar oxucunu. Onların da birinci şərti subyektiv estetik zövqdür. Nəzəri təlimatla əsərə "addım-addım" yanaşmaq hansısa deduktiv mövqeyi xatırladır. Bir də ki, ən əsası yazıçının təxəyyülü, (lap yüksək intellekt sahibi, peşəkar nəzəriyyəçi olan, postmodernist ədəbiyyatının bilicilərindən, yaradıcılarından olan) fitri istedadın əsas amili bir qədər arxa plana keçir. Daha ön mövqedə tənqidçi-nəzəriyyəçinin reseptiv interpretasiyası (nə qədər ağlabatan olsa da) dominantlıq, imperativlik təşkil edir. Əlbəttə, bu, çox mürəkkəb məsələdir.

Sözümün canı var. Maral Yaqubovanın peşəkarlıqla seçilən və əsasən qəbul oluna biləcək təhlili, yazıçının əvvəlki əsərləri ilə müqayisəli kontekstdə assosiativ baxışları məqalənin nəzəri preambulasında müxtəlif mövqelərə həddindən artıq yer verdiyinə, ətəklərdə yerləşdirilən həcmli apelyasiyalar və bir sıra imperativ səslənən postulatlarına görə, yazısının, bir növ, "tolerantlıq əmsalını" bir qədər aşağı salır.

Kontekst demişkən, bir detallı xatırlatmaq, bəlkə də, yerinə düşər. Məqalə müəllifi yazıçının yaradıcılığına dərin bələdliyini nümayiş etdirir, onun əvvəlki "sirr" motivi ilə bağlı hekayələrinin, elmi yazılarının romanda izlərini sezir.

Amma, çox təəsüf ki, bundan əvvəl yazılan və xaricdə çap olunan "Sehrbazlar dərəsi" romanı nədənsə diqqətindən yayınır. Halbuki bu iki əsərin ideya motivinin açılışı çox yaxındır: sehr-sirr dünyasının mövcudluğu (yazıçı təxəyyülündə olsa belə).

Yuxarıda qeyd olunan nəzəri fonun materiallarının az qala dominantlığına baxmayaraq, bilavasitə romanın mətni ilə bağlı çətin "düyünləri" tədqiqatçı "addım-addım" açmağa cəhd edir və nəticədə sərlövhəyə çıxartdığı dilemmanın həllinə, zənnimizcə, nail olmağı bacarır. Bu ardıcıl aparılan təhlillərdə qeyri ardıcıl diskretli fraqmentlər, interferensiyalarla dolu süjetdə ("sərgüzəştlərdə") "yeni dünya" tədqiqatçının bələdçiliyiylə (paralel zaman və məkanlarda), demək olar ki, öz düzümünü tapır. Zaman-məkanlar dedikdə, xronotop məsələsinə xüsusi diqqət ayırmaq olardı. Zaman və məkanların kəsişməsi, interferensiyası (bir-birinin üstünü laylaması) və bu hadisələrin əsas qəhrəmanı olan Həsən müəllimin obrazı ilə dolayısı əlaqəsi – əsas problemdir.

Mətnin şərhinə, daha doğrusu, deşifrəsinə təhlil boyu geniş yer verən məqalə müəllifi dünya ədəbiyyatşünaslığında ötən əsrin ortalarından başla-

yaraq məlum “müəllif-mətn-oxucu” triadasının oxucunun dominantlığı üzərində dayandığını qeyd edir, lakin əsrin sonlarında R.Bart, M.Fuko, U.Eko və b. ədiblərin avanqard görüşlərində demiurqluğunu itirirən müəllifin “dönüşünü” vurğulayır. Yazıçı niyyətinin özünəməxsus taktikasından danışan məqalə müəllifi mətni fərqli şəkildə çatdırmağın orijinal üsullarını açır.

Bir neçə məsələni vurğulamaqla kifayətlənmək istərdik. Məsələn, təhkiyə problemi mətnlə sıx bağlıdır. Gerçək və “yeni dünya” paralel olaraq növbələşən fəsilləri kimi təhkiyədə əks olunur. Həsən müəllimin gerçək dünyasındakı (əslində yaşamadığı dünyada) təsvirində təhkiyə çox adıdır - bu dünyanın dəyərlərinə müvafiq. Çərxi-fələk dünyası, “paralel” (virtual) dünyanın təsvirinin təhkiyəsi tam dəyişir – dastanvaridir. Dastan personajlarına müvafiq – bura başqa dəyərlər dünyasıdır. Həsən müəllimin özü də bu paralel dünyanın adamıdır, amma gerçəklikdə qalıb, daha doğrusu, bu iki dünya arasındadır: ona görə müəllif onu başqa yox, məhz amneziya (əsrin personajlarından biri onun diaqnozunu səhvən Alsqeymer xəstəliyi adlandırır) xəstəliyinə düçar edir. Günlərini Mir Həsən ağa Səyyahın yalnız Həsən müəllimə görünən risaləsini oxumasına həsr edir, yəni virtual dünya ilə görüşmək niyyətinə. Zənnimizcə, məqalə müəllifi bu iki personajın bir-birinin özünəməxsus ipostası olduğu haqqında düzgün nəticəyə gəlir.

Xronotopun çərçivəsizliyi, yəni zaman və məkanın (oxu: mətnin “ölçümsüzlüyü”) müəllifə hətta sabitləşmiş, klassik mifik personajların mahiyyətini dəyişməyə imkan verir. Ən bariz misal: qəddar, qaniçən Təpəgözün “imana gətirilməsi”dir. Qədim yunan mifologiyasının Polifemi və türk mifologiyasının Təpəgözü. Bildiyimiz kimi, bunlarla bağlı miflərin birinciliyi haqqında müəyyən mübahisələr mövcuddur.

Ayrı-ayrı fəsillərin (həm illərin fəsillərinin) növbələşməsi də ilk baxışda diskret səciyyə daşıyır. Amma gerçəklik və “yeni dünya” binar oppozisiyası kontekstində oxunuşu bu diskretliyi “düzəldir”. Əsas açar isə dünyanın görünmə sirləri ilə bağlıdır. Qayıdaq məqalənin adında “müəllifin ölümü” postulatına, hansı ki, romanın təhlili nəticəsində özünü doğrultmur: müəllifin mövqeyi “pərdə arxasında” (daha doğrusu, mətnin alt qatında, seçdiyi qəhrəmanın iç dünyasında), alleqorik tərzdə özünü hiss etdirir.

Məqalənin və onun predmeti haqqında, əlbəttə, çox yazmaq və danışmaq olar. Ümumiyyətlə, K.Abdullanın romanın elə mətn müstəvisində çoxqatlı bir metafora (geniş bir alleqoriya da demək olar) təsiri bağışlayır ki, onun açar sözü “sirdir”, “Gizli Dədə Qorqud” tədqiqatı, başqa əsərləri assotiativ olaraq yada düşür. M.Yaqubova bu assotiativ sıraya toxunur. Və bundan çıxış edərək bizdə belə bir təklif yaranır: elə bu “siri” məfhumu ilə bağlı

"K. Abdullanın bədii və elmi yaradıcılığında axtarışlar" ayrıca tədqiqat predmeti ola bilər.

Akademik İsa Həbibbəyli özünün yaxınlarda Moskvanın "Hayka" nəşriyyatında çapdan çıxan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yeni dövrləşdirmə konsepsiyasını təqdim edən monoqrafiyasında Kamal Abdullanı ədəbiyyatımızda postmodernizmin banisi adlandırır. Ola bilər. Hər halda əsərin "sirlərini" açmağa cəhd edərkən, biz onun bədii özünəməxsusluğuna hər hansı "izm"lərin modellərindən deyil, fərdi istedadın məhsulu kimi yanaşmağa üstünlük verməyin tərəfdarıyıq.

filologiya elmləri doktoru, professor Sara Osmanlı

Çapa imzalanıb: 10.09.2019.
Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 7,75 ç.v. Tiraj: 300.

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi dövri nəşri olan “Dil və ədəbiyyat” jurnalı Sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir. “Dil və ədəbiyyat” jurnalı yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Jurnalın “Elmi disput” bölməsində isə filologiya elmləri sahəsindəki əlamətdar hadisələrə dair maraqlı yazılara yer verilir.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr çap şəklində, elektron daşıyıcıda və e-mail vasitəsilə Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
  - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (*Məsələn:* [1] və ya [1, s.119].)
  - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
  - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır. Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p. 594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Hər bir məqalə redaksiya heyətinin rəyinə əsasən dərc olunur.
9. Məqalələrlə bircə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycanlı olan müəlliflər üçün).

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages “**Language and Literature**” invites you to publish your research papers in the field of linguistics and literature study as well as pedagogics. The journal of **Language and Literature** also promotes the exchange of knowledge regarding language education among researchers and is published 4 times a year. Research papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian and English. The journal does not accept papers previously published or being under consideration in other journals.

Publication requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long.
2. The author's name and surname, workplace and its address, the author's e-mail address must be written under the title of the paper.
3. The papers are accepted in a printed form, in electronic carrier or through e-mail and should be typeset using Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm from the right side, 3 cm from the left side, 2 cm from the top and bottom.
4. The key words (3-5 words) must be given in italics in three languages after the title.
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:
  - a) The number and page of the reference should be written in the paper itself (*f.ex*: [1] or [1, p.119])
  - b) Repeated reference to the same source must be given under the same number of that source in the list of References.
  - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication place and year
For example: Abbasov E.A.Linguistic analysis of the text. Baku: Science and Education, 2017

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, 2016, № 1, p.p 47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Each paper is published according to the review of the Editorial Staff
9. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for the local authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Язык и литература” приглашает Вас принять участие в публикации статей и результатов научных исследований в области языковедения, лингвистического и педагогического. В сборник принимаются статьи на азербайджанском, английском и русском языках. Ежегодно выходят четыре (4) номера журнала. Только научные статьи, выделяющиеся своей оригинальностью публикуются в журнале “Язык и литература”. Редакционная коллегия журнала состоит из ведущих докторов наук, профессоров как АУЯ и ведущих ученых из научных центров Азербайджанской Республики, а также иностранных специалистов, что позволяет обеспечить квалифицированную экспертизу работ по широкому профилю специальностей.

Требования к публикациям

1. Объем статьи должен быть не менее шести (6) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес работы, адрес электронной почты.
3. Статьи принимаются в напечатанном виде, на электронном носителе, а также посредством e-mail и должны быть представлены в формате MSWord (междустрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля - 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу - по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
  - а) список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
  - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).
  - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы.
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Каждая статья печатается на основе отзыва редколлегии.
9. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).